

המרחב האפור שבין מבצר לגטו: המקרה של היישוב היהודי בחברון

בתיה רווד*

תקציר. המאמר מבקש לחשוף את האופן שבו פרקטיקות קולוניאליות מייצרות ומקיימות מרחב אפור (אפורמלי) בחברון. אטען שבתנאי קולוניזציה מתקיים בעיר תהליך דו סטרי: המרחב האפור שייצר התהליך הקולוניאלי מבנה למתנחלים צורת יישוב המשלבת מאפיינים של מבצר ושל גטו, וזו חוזרת ומאפירה עוד את המרחב. בעוד הספרות המחקרית על המרחב האפור ממעטת לעסוק במהותה של התיישבות קולוניאלית, דיון כזה חושף מערך יחסים מורכב בין השחקנים בזירה. בניגוד למרחב אפור הנוצר מלמטה, מתוך חולשה, הספר הקולוניאלי – כמרחב אפור הנוצר מלמעלה – מקורו בעוצמה. ואולם, נמצא שמעמדם של המתנחלים בחברון משקף את שני הקצוות הללו לסירווגין; אף שהיישוב היהודי בחברון הוקם כמבצר, הוא מקבל לאורך זמן מאפיינים של גטו.

”רובע יהודי” נכתב במירכאות, על שום שבארץ ישראל אין רבעים יהודיים. בגלות קיימים רבעים. בוורשה, בתלמסן, בקזבלנקה, שכנו רבעים יהודיים בשולי הערים, לאות בידוד והשפלה. בארץ ישראל יש ערים יהודיות, ואם קיימים רבעים הרי שאלה רבעים מוסלמיים, נוצריים, ארמניים. הערה זו יפה לכל הערים בא”י, כחברון”. כך כתב ד”ר יוסי שרביט ב”ספר חגי”, שיצא בהוצאת קרן חגי ושיכתב ניר קרית ארבע. אבל אין ביטוי שהולם יותר את האתר הזה, שבו מתגוררים יהודים בלב חברון, מאשר “גטו” (בראל, 2008).

מבוא

לכאורה השליטה של ישראל בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה הפכה אותה לכל יכולה במרחביהם, אלא שהמציאות המורכבת של מרחב מאוכלס בפלסטינים חסרי אזרחות הנתונים תחת שלטון צבאי ותהליך קולוניאלי מייחד על רקע התנגדות בינלאומית ומקומית חוללה

* המחלקה לגיאוגרפיה ותכנון סביבתי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב
מאמר זה נכתב במסגרת מחקר שהוא חלק מפרויקט המחקר “עירוניות אפורה” בראשות פרופ’ אורן יפתחאל וד”ר ארוז צפדיה ובמימון האקדמיה הישראלית למדעים (612/07). המאמר נשען גם על מחקר קודם על חברון שנעשה במימון מרכז מינרבה לזכויות אדם.

התנחלות המשלבת יסודות של מבצר עם יסודות של גטו יהודי בשטח הכבוש. כיצד מתהווה צורת יישוב כזו ליהודי חברון ומהם מאפייניה? זוהי השאלה העומדת במרכז המאמר. הסוציולוג זיגמונט באומן (Bauman, 2004) מתאר את המרחב הגלובלי כספר חסר גבולות קבועים שבו הריבונות פרוצה, הכוח עובר מהפוליטיקה לכלכלה וגורע משליטתה של הדמוקרטיה, הביטחון מתערער, וידה של המדינה קצרה מלקיימו. מאפיינים אלה הולמים גם את המרחב הקולוניאלי בישראל זה ארבעים שנה ויותר, אלא שבתהליכי קולוניזציה עולה חשיבותו של מרחב המקומות לעומת מרחב הזרימות הגלובלי (Castells, 1989),¹ אף ששניהם מזינים זה את זה. מרחב המקומות שואב לגיטימציה מאזורים ומאירועים אחרים בעולם, כגון אירועי 11 בספטמבר 2000 בניו יורק ומזין מופעים קולוניאליים אחרים (Gregory, 2004) באמצעות מרחב הזרימות.

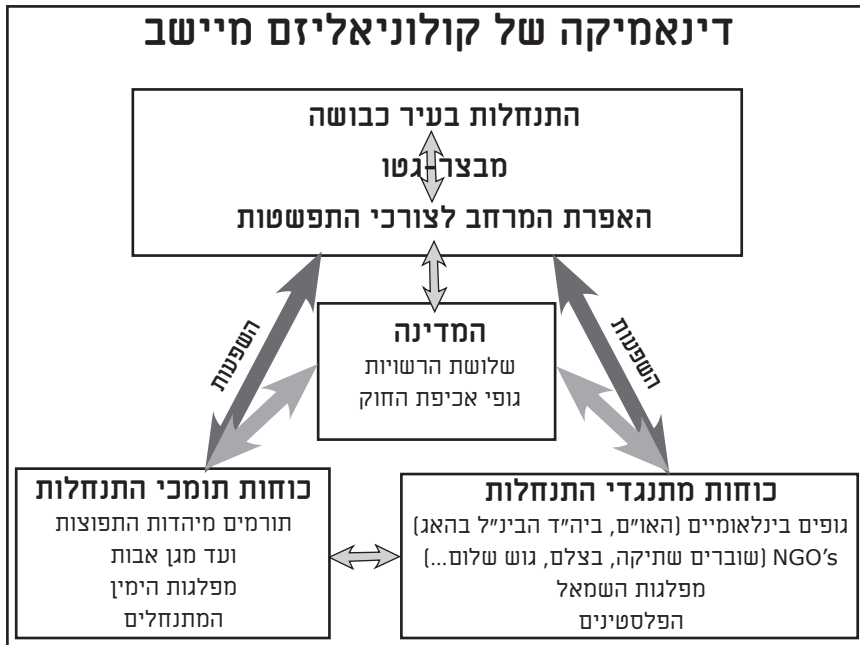
המאמר מציע חשיבה מחודשת על מערך היחסים המרחבי בין משטר קולוניאלי ובין סוכניו בעיר הכבושה. חשיבה זו תבחן את ההשפעה ההדדית של המרחב המשתנה ושל הכוחות המעצבים אותו. המאמר מבקש להבין את הצורה היישובית של המתנחלים שנוצרה בחברון כפועל יוצא של המצב הקולוניאלי. הוא יטען שלאורך זמן המרחב העירוני המתהווה חותר תחת העוצמה המבצרית וכולא אותה במצב מגביל, מפורר ומחליש.

ההווה הקולוניאלי הישראלי שמשקיע מאמץ בהסוואת דרכי התנהלותו ומעשיו הלא דמוקרטיים מעוגן במשטר אתנוקרטי שחלק מסמניו אמנם דמוקרטיים, אך מבנהו העיקרי מעודד פרויקט הגמוני של השתלטות אתנית על המרחב (יפתחאל, 2009; Yiftachel, 2006). ניסיון מתמשך לטשטש את המהלכים הלא חוקיים והבלטת הפורמלי והחוקי דורשים גיוס מלמעלה של פרקטיקות ונהלים לא פורמליים שנמצאים על קו התפר שבין חוקי ללא חוקי ומייצרים מרחב אפור.

המרחב האפור, הלא פורמלי,² הולך ומתרחב בערי העולם ומושך אליו את תשומת הלב בחקר העיר. במסגרת זו, המרחב שבו יעסוק המאמר משמש ציר של מאבק בין-אתני שהחוקיות ואכיפת החוק בו הן סלקטיביות: רופפות ומערפלות בכל הנוגע לאוכלוסייה השלטת, אך קפדניות ודכאניות כלפי האוכלוסייה הנשלטת (קורן, 2007). הטשטוש החוקי המייצר את המרחב מלמעלה הוא שמזמן פעולות לא פורמליות לייצורו על ידי הקבוצה המתנחלת מלמטה. ואולם, המדינה והמתנחלים אינם פועלים מתוך מניעים זהים, ויש ביניהם ניגודי אינטרסים חשובים. לכן המתנחלים כלואים לא פעם בתווך שבין הפלסטינים, המדינה וכוחות גלובליים (ראו אזור 1). המסגרת שבתוכה הם פועלים ויכולותיהם המוגבלות להרחיב את תחומם ולהשליט עוצמה יוצרות סגירות גם עבורם, והניסיון לפרוץ אותה מייצר גם הוא מרחב אפור.

1 המונח "מרחב המקומות" פירושו כלל האתרים הגיאוגרפיים, ואילו "מרחב הזרימות" פירושו מוקדים גלובליים ומרחבים וירטואליים.

2 ראו אצל; Genocchio, 1995; Davis, 2006; Bhanat, 2007; Apuzzo, 2001; AlSayad, 2004; Perera, 2009; Roy, 2005; Roy & AlSayad, 2004.

איור 1. הכוחות הפועלים לעיצוב המרחב

המושגים מבצר וגטו נעשו לאחרונה מושא למחקר עשיר בתחום הסוציולוגיה של העיר הגלובלית.³ המבצרים או המצודות נחשבים פסגת העוצמה והעושר בעיר, ואילו הגטאות, למשל המובלעות השחורות בעיר הפנימית בארצות הברית, הם הסוג הכפוי, הירוד והמודר ביותר בהיררכיה הסרגטיבית. ספרות המחקר מבחינה בין גטו יהודי לגטו שחור (hyper ghetto) (ראו להלן). מושג הגטו משמש גם את חוקרי הסכסוך היהודי-פלסטיני אגב החלתו על מצב הפלסטינים בשטחים הכבושים ובערים המעורבות בישראל, על היהודים במדינתם הריבונית או על ההתנחלויות בשטחים.⁴ היישוב היהודי בחברון גם הוא מכונה לעתים גטו בעייתנות. עם זאת, טרם נחקרה מהותו של היישוב הקולוניאלי העכשווי במסגרת הדיון במרחב האפור. במאמר זה אבקש לטעון שהעיצוב ההדדי של קולוניאליזם ומרחב מבטל את הדיכוטומיה המקובלת בין מבצר לגטו. ככל שגוברים הצפיפות, הפיקוח, הקיצוניות האידיאולוגית ורמת ההסדרה של המערך העירוני הבין-אתני, כך מתפתחים בתוך המבצר המתנחל תנאי גטו יהודי בתהליך דו סטרי: מרחב אפור שנוצר בתהליך ההתנחלות מייצר מצב סגירות שראשיתו מבצרת באופייה והמשכו משלב סממני גטו. גטואיזציה זו מעמיקה בתורה את ייצור המרחב

3 ראו אצל Burgers & van Kempen, 1998; Eason, 2007; Marcuse, 1997; Marcuse & van Kempen, 2000; Wacquant, 1998, 2004, 2008.
 4 על מושג הגטו בהקשר של ההתנחלויות בשטחים ראו קורן, 2007; Hassan, 2006; McColl & Newman, 1992; Ron, 2003; Shamir, 2005; על מושג הגטו בהקשר של ישראל והערים מעורבות ראו נוראלי, 2005; Falah, 1996; Goldhaber & Schnell, 2007; Stratton, 2000; Yacobi, 2004; Yiftachel, 2009.

האפור. כדי לתקף טיעון זה אשווה בקצרה את המתרחש בחברון למתרחש בהתנחלויות לא עירוניות במרחב הכבוש.

הטיעון יושתת על שלושה תנאים מסבירים: (א) אופייה האורבני הבנוי, הצפוף והמפוקח של זירת ההתרחשות העירונית מצמצם את אפשרויות ההתפשטות; (ב) כשמדובר בסוכני מדינה המחזיקים באידיאולוגיה רדיקלית דתית-לאומית יש נטייה לדה-לגיטימציה מסוימת שלהם בציבוריות הישראלית ובמוסדות המדינה; (ג) הסדרת המקום מעוגנת בהסכם בינלאומי ייחודי שכמו מפריע להתפשטות המרחבית.

ההתנחלות היהודית בחברון ממוקמת בתוך העיר הפלסטינית הגדולה בגדה המערבית,⁵ והיא חלק מתהליך ההתנחלות בשטחים הכבושים הנוהג מאז 1968. ההתיישבות בתוך העיר מזמנת דיון הקושר את התהליכים האורבניים של הזכות לעיר ורצח-עיר (urbicide) עם ההיבטים של קולוניאליזם, ריבונות, כליאה והתנגדות בחיי היומיום, שבהם מרבה לעסוק הספרות הפוסט-קולוניאלית והניאו-קולוניאלית העכשווית.⁶ כל אלה מסייעים להסביר את מערך היחסים בין השחקנים בזירה שבה נוטלים חלק המקומי, הלאומי והגלובלי בתהליך מורכב של הבניה הדדית של מרחב אפור וגטו יהודי.

כדי להבין דינמיקה מרחבית זו יגבש המאמר מסגרת תיאורטית הולמת ויתאר, יפרש וינתח בגישה ביקורתית את מערך היחסים המורכב בחברון. המערך האמפירי שינתח יאיר את חלקם של השחקנים השונים בזירה, והטיעון המרכזי יבוסס באמצעות בדיקת מעמדם הפורמלי והלא פורמלי של מתנחלי חברון וזכויותיהם בקרקע, משמעות השיח שפיתחו והייעוץ והפרקטיקות שהם נוקטים כדי להרחיב את מבצרו העירוני. המאמר יסיים בסקירת הממצאים ויעלה מסקנות בהתייחס לטיעון המרכזי. קוצר היריעה מתיר התייחסות אל כלל שטחי הגדה המערבית רק בהקשרים מעטים ובקצרה. בתחום זה קיימת ספרות נרחבת, עשירה ומגוונת, והיא משמשת רקע והקשר לכתיבתו של המאמר.

המתודולוגיה במאמר מושתתת על הפרדיגמה הקולוניאלית בחקר העיר. המחקר בעיקרו איכותני ומשתמש בניתוח פרשני של עמדות הצדדים בסכסוך מתוך ראיונות וכתבות בעיתונות, סוירים, פסיקות משפטיות והחלטות מוסדיות, וכן על תכנים של אתרי אינטרנט של מתנחלים, של מתנחלי חברון ושל ארגוני שמאל. נוסף על כך, המחקר מתבסס על השוואה ועל ניתוח נתונים מהמחקר הכמותי.

המרחב האפור שבין מבצר לגטו

המאמר אוזח בגישה הגרמשיאנית המבקשת ללמוד את ההיסטוריה כסדרה בלתי פוסקת של מאבקים קולקטיביים המתנהלים בנסיבות משתנות של כוחות מתחרים. לכן כדי להבין את המצב הפרדוקסלי כביכול של היווצרות הגטו היהודי בלב עיר פלסטינית הנתונה תחת שלטון

5 אמנם גם בירושלים מתקיימת התיישבות יהודית, אך ב-1967 החליטה הממשלה לאחד את שני חלקיה וליצור בה רוב יהודי בתכנון מוסדר, על סמך החלטה פורמאלית, ומכאן השוני היסודי בינה לבין חברון.

6 ראו בעיקר דה סרטו, 1997; Hansen & Gregory, 2004; Graham, 2003; Agamben, 1998; Stepputat, 2005; Hardt & Negri, 2000; Mbembe, 2003

קולוניאלי, יש להרחיב את שדה הראייה ולהתבונן במאפיינים קולוניאליים הן בהכללה והן כאירועי יומיום פרטניים; הן במרחב הכבוש כולו והן במקרה העירוני המסוים; הן כמקרה של קבוצה מתוך החברה השלטת שהיא נציגת הכוח הריבוני של המדינה והן ככוח ריבוני-התנגדותי נבדל. מגוון זה פורש תמונה מורכבת ודינמית שמאפירה את המרחב בחברון.

מרחב קולוניאלי, ריבונות ורצח-עיר

סוג השליטה של ישראל בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה הוא קולוניאלי (אזולאי ואופיר, 2008; שנהב, 2006; Mbembe, 2003; Gregory, 2004). לפיכך הולמת כאן הגדרת הריבונות הקולוניאלית לפי האנסן וסטפוטט (Hansen & Stepputat, 2005) לא כיסוד במדינה אלא כתוצא לא יציב שלה. לדבריהם, ריבונות זו מושלטת באלימות מתמשכת כגרסה של כוח במדינה המודרנית. בכך הם מחזקים את גישתו של מבמבה (Mbembe, 2003), שדיון מעמיק בסוגיה מביא אותו להגדיר את הריבונות כרשות להרוג, להחליט מי יחיה ומי ימות. בבסיסה של הריבונות מונחת גם טענתו של אגמבן (Agamben, 1998) שבכוחה לכונן גוף ביו-פוליטי ולהדיר את החיים מאזרחות.

מבמבה (Mbembe, 2003) מציע לראות את המושבות הקולוניאליות כמקבילות לספר: הן מיושבות ב"פראים", אין להן ארגון מדינתי, והן לא יצרו אפשרות של קיום אנושי. הצבא בהן אינו ישות נפרדת, ואין הבחנה בין לוחמים לאזרחים או בין אויב לפושע. המלחמות בהן אינן נערכות בין שני צבאות של מדינות ריבוניות, כי אם בין קבוצות חמושות החולשות על טריטוריות בתוך המדינה. ריבונות מסוג זה היא אלימה, עריצה ומקוטעת. מבמבה אמנם מדבר על עלייתן של קבוצות מורדים במדינות אפריקה הפוסט-קולוניאליות, אך קיים לא מעט דמיון בין תיאור זה ובין המאבק הפלסטיני-מתנחלי (בסיוע צה"ל) בשטחים. באופן לא רשמי מתפצלת הריבונות של המדינה בין מוסדותיה, בין המתנחלים ובין הזירה הבינלאומית, כפי שיפורט בהמשך.

גרגורי (Gregory, 2004) מרחיב את הבחנותיו של אגמבן לגבי הרס החיים ואומר שהאגרסיה הקולוניאלית פוגעת לא רק במרחב הכבוש במסגרת מה שחנאפי (Hanafi, 2006) מכנה רצח-מרחב (spacioside), אלא גם בחיים עצמם (Agamben, 1998). שני מהלכים אלה מתרחשים בבירור בחברון, ולפיכך יידון כאן התהליך של רצח-עיר, הטומן בחובו רצח-מרחב ופגיעה בחיי אדם גם יחד (Graham, 2004). רצח-עיר הוא אחת ההופעות הקיצוניות של שלילת הזכות לעיר (Harvey, 2008; Lefebvre, 1996; Mitchell, 2003). ללא הזכות לנוע, לדור, לפעול בעיר ולהשתמש במרחב הציבורי שלה, היא כולאת את היושבים בה, ולעתים אף הופכת לקברם.

באסופת המאמרים שערך גרהם (Graham, 2003, 2004), וכן במאמרם של קיפפר וגונווארדנה (Kipfer & Goonewardena, 2007), החוקרים ממקמים את מוקדי המלחמות והטרור של העידן הגלובלי בערים, כגון אסון מגדלי התאומים בניו יורק, רצח העם בקוסובו והרס ערים בשטחים הכבושים הפלסטיניים. הפרקטיקות והטכנולוגיות המגויסות להרס נעות משימוש בבולדוזר, כלי מכני שפגיעתו רחבה, ועד פיתוחה של טכנולוגיה עילית כמטוס ללא טייס המסייע לבצע סיכול ממוקד. ויצמן (Weizman, 2005) מוסיף ומרחיב את מרחבי השליטה וההרס בעיר לממד האנכי: מתחת לקרקע במחילות להברחת נשק של הצד הנשלט או בחפירות ארכיאולוגיות המבססות את השייכות והנוכחות בשטח של הצד השולט, ובאוויר במבט מפקח, בהפגזות ובסיכולים. העיסוק ברצח-עיר מתמקד על פי רוב במעשי

הרס ואלים של הצד השולט כלפי הנתינים, אך כאן תעמוד במרכז הדיון השפעתם על חיי היומיום של הקבוצה המתנחלת בתוכם.

רצח-עיר הוא רצח תרבותה, נופיה, תשתיותיה, כלכלתה ומוקדי הניהול שלה. פירושו נטילת השליטה במרחב ובמשאבים מידי התושבים וקולוניזציה מנטלית הנקנית באמצעות קטיעה והגבלה של מרחבים, השפלה ואי ודאות בכל הרמות, עד לרמת חיי הפרט. כדי לקנות לגיטימציה למדיניות זו, מובנה שיח המצייר את הערים הפלסטיניות כאיום קיומי על ישראל וכמקור לטרור חסר מצפון ופונדמנטליסטי (Graham, 2003). זוהי מדיניות המפתחת בקרב יושבי העיר חשד, פחד, גישול, פליטות וגלות מחד גיסא, וחתירה לקיום יומיומי גורמלי באמצעות הסמלה, התנגדות והנצחת הפליטות מאידך גיסא (Abujidi, 2008; Shirlow, 2003).

משמעויותיו של מרחב אפור

רבים מהמנגנונים, הפרקטיקות והטכנולוגיות שרותם הממשל כדי ליישם רצח-עיר מתמשך בונים באמצעים לא פורמליים מרחב אפור, והדיון בו בספרות המחקר העכשווית הולך ומתרחב. זהו מרחב המצוי בתפר שבין המרחב הלבן – שבו התכנון, הבינוי והשהייה נעשים על פי חוק – ובין המרחב השחור הלא חוקי והנפשע. שורשי המרחב האפור נעוצים בעידן העיר הקולוניאלית, שבה מגורי הילידים הופרדו משכונות האדם הלבן בלא תכנון ותשתיות, והתפתחותו קשורה במבנים החברתיים-כלכליים של הגלובליזציה (AlSayyad, 2004). הדיון במרחב האפור כתיבועה לצדק חלוקתי וזכות לעיר, שואף ליצור מסגרת פרדיגמטית שתיטיב להסביר את התופעה של משכנות העוני (סלאמס) בערי הענק כחלק מיחסי הכוח הלא שוויוניים בחברה העירונית הפוסט-מודרנית הקפיטליסטית.

המרחב האפור בשולי הערים, ברחובות ובמבואות הבתים בעיר הפנימית הוא מרחב של פלישה והתיישבות בלא הרשאה, הסדרה או תכנון. המהגרים חסרי האמצעים מקימים מחסות רעועים וצפופים באזורי סכנה ומפגעים ללא תשתיות ושירותים. עיקר פרנסתם אינה פורמלית ומתבססת על כלכלת "בזאר" (עבודה זְעֵלוּת, בתפוקה וברווח נמוכים) ששכרה נמוך או שעיסוקיה אינם חוקיים, כגון זנות וסחר בסמים. תופעה זו, של כלכלת עוני אפורה, הולכת ומתפשטת, ובשנת 2020 היא עתידה להקיף כמחצית מהאוכלוסייה בערי העולם (Davis, 2006). רוב המחקרים העוסקים במרחב העירוני האפור מתמקדים בהסבר של תהליכי האפורה מלמטה בהיבטים של דיור, כלכלה, פוליטיקה, ביטחון וריבונות, ומצביעים על אוזלת ידה של המדינה. אך עניינה של מאמר זה בתופעת המרחב האפור בהקשר של כיבוש, הדרה אתנית והאפורה מרחבית מלמעלה. בתחום זה ממעטים החוקרים לעסוק (Yiftachel, 2009; Yiftachel & Yacobi, 2003).

המאפיינים והגורמים שזיהה יפתחאל (Yiftachel, 2009) הולמים ביותר מסגרת זו. הוא מאפיין את האפורה המרחבית כתהליך דו סטרי שקורה הן מלמעלה כאמצעי לשלוט במרחב, והן מלמטה כאמצעי לחתור תחת הכוח ההגמוני. בהיותו אתר מאבק, מתרחש במרחב האפור תהליך מתמשך של שבירת דיכוטומיות כגון חוקי ונפשע, מדכאים ומדוכאים, קבוע וזמני. שטטוש הגבולות הופך אותו לכלי ניתוח חשוב בהסברתן של תופעות עירוניות עכשוויות. מצע תיאורטי זה יפותח בפרק האמפירי וישמש להבנה של תופעת הגטואיזציה ביישוב היהודי בחברון, הנובעת מכך שהמתנחלים נתונים בתווך: מאפירים את המרחב מלמטה בהתריסם כלפי המדינה, ומלמעלה כשהם מטהרים את המרחב מפלסטינים.

מבצר וגטו יהודי במרחב קולוניאלי

המבצר והגטו, שבהם יעסוק המאמר, הם החלקים הגדורים והמנותקים ביותר של הארגון החברתי-מרחבי בעיר הגלובלית. המבצר משדר עוצמה, יוקרה ועליונות כלכלית, פוליטית ומעמדית, וסגירותו מפקחת על המרחב מפני אפשרות חדירה, בד בבד עם התפשטותו בתהליך מדיר. הגטו הוא סגירה מדירה של הכפיפים ככלי המגונן על החברה, מעין מנגנון אחסון של קבוצה מיותרת ופגומה.

ההיפראגטו השחור הוא מכשיר ותוצר של יחסי תלות אסימטריים. שליטה אתנו-גזעית באמצעות חלוקה מרחבית סוגרת על המוחלשים שבפנים, אך גם מגוננת עליהם. הגטו השחור – תוצר ההבניה של פחד, דחיקה והתרוששות – ראשיתו בהגירת השחורים למרכזי הערים בצפון המתועש בארצות הברית, והמשכו בהחרפת סגרציה במגורים ודהיתעוש במערב כחלק מההליכים גלובליים (וקאן, 2004; Marcuse, 1997).

הגטו היהודי שונה ממנו ומקורו באירופה. לואיק וקאן (וקאן, 2004; Wacquant, 1998, 2008), במחקרו על גטאות השחורים בערי ארצות הברית, מקצה מקום לדיון בגטו היהודי כדי לעמוד על השוני בין שתי הצורות המרחביות האלה. הדיון שלו הוא נקודת המוצא לניתוח המבנה העירוני שמעצבים הכוחות השונים בחברון. גם הגטו היהודי הוא תוצר של הדרה אתנית החופפת לזהות מעמדית. ראשיתו בוונציה של ראשית המאה ה-16, שם הוקצה ליהודים רובע עירוני מתוחם. הותר להם לצאת מהגטו רק בשעות היום, והם ענדו טלאי צהוב לזיהוי. עם זאת, התפתחו בו חיי קהילה עשירים ותוססים, ותושביו שמרו על קשרים הדוקים עם קהילות יהודיות אחרות בערי אירופה. בגטו התנהלה רשת של מוסדות קבוצתיים ייחודיים, והבידוד החברתי-מוסדי התקבל בו כסגוריה נתונה של מצב תרבותי והכרתי. מרחב המחיה והזדמנויות החיים של הקבוצה היו מצומצמים וכפויים במקום שהכניסה אליו והציאה ממנו נתונות לפיקוח.

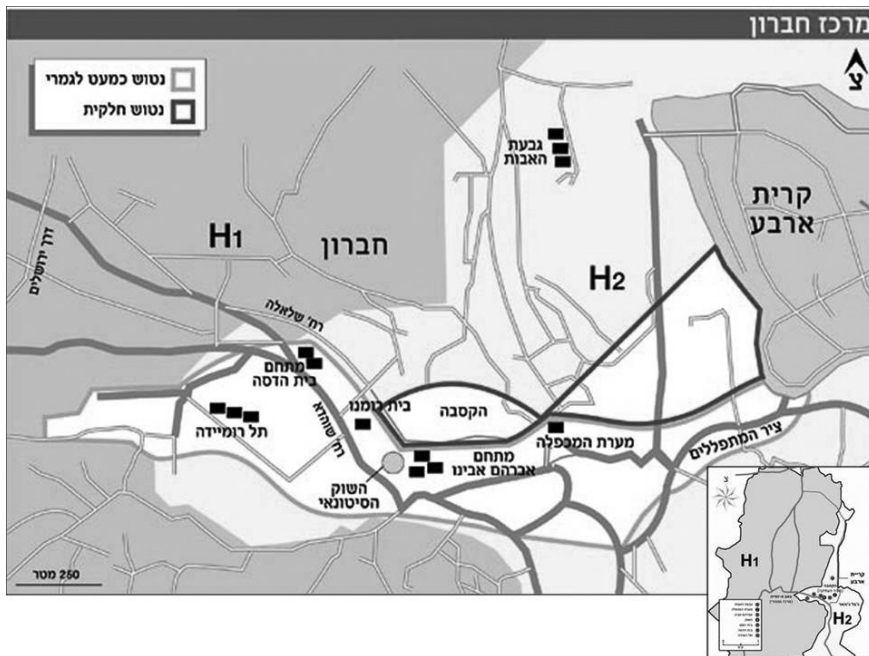
הגטו היהודי הוא מקום של עוינות חיצונית וקרבה פנימית מגוננת, והוא נוצר הן בכפייה והן מתוך רצון לשמר אורחות חיים ותרבות ייחודיים. אמנם שוררים בו צפיפות ועוני שאילצו לא פעם את היהודים להרחיב את תחומם באמצעים לא פורמליים, אך שגשגו בו מוסדות חברה וחיי תרבות. ארבעה גורמים כוננו את הגטו: סטיגמה של קבוצה מזהמת ומזהמת, אילוץ וכפייה, ריתוק מרחבי מבודד וגידור מוסדי באמצעות הפעלת אלימות כלפי החורגים מתחום הגטו, אפליה כלכלית ומחסומים חוקיים. הוא שימש כלי חברתי-ארגוני המפעיל את המרחב כדי ליישב שתי תכליות מנוגדות: הגברת התועלת החומרית מהקבוצה וצמצום מרבי של מגע עם חבריה, קרי ניצול ונידוי.

לענייננו חשוב לציין שהגטו כתופעה מרחבית אינו נפרד מסממנים של חשיבת גטו (ghetto thinking), מושג שלואיס וירת (Wirth) עסק בו בספרו הגטו (The Ghetto) כבר ב-1928, וסטראטון (Stratton, 2000) דן בו בספרו על הזהות היהודית. סטראטון טוען שהגטו הוא מצב מנטלי יותר משהוא מצב פיזי ונובע ממבנה תחושות המכתיב הסתגרות וסיוע הדדי מתוך הנחה שהעולם מסוכן ומפחיד. חשיבת גטו משגשגת במסגרת של אידיאולוגיה החוגגת אירועים של פחד כחלק מהחיים וכיסוד שיש להנחילו לדורות הבאים. לכן הולמת כאן הפרדיגמה של החשד המנוסחת אצל שמיר (Shamir, 2005) כיסוד מרכזי המזין את תופעת הסגירות. סדר יום של ניהול סיכון מארגן את הסדר המרחבי סביב סגירויות באמצעות פרקטיקות חברתיות. מצב זה בחברון מסביר היטב את השילוב של מבצר וגטו כיסודות השיח והמעש שפיתחו המתנחלים.

גם אם ראשיתו של היישוב בחברון הלמה יותר את צורת המבצר, התפתחו בו במרוצת הזמן מאפייני הגטו היהודי, בעיקר בהיבט של תרבות וצורת חשיבה של גטו, והם שיעמדו במוקד הדיון האמפירי. ייצור המרחב של העיר חברון, הנתונה תחת כיבוש קולוניאלי, הוביל להיותה עיר מצומצמת, מסוגרת וקטועה שאלמות והרס הם חלק מקיומה היומיומי.

חברון: ייצורו של אזור H2 כאזור אפור וגטואיזציה יהודית

אוכלוסיית חברון מונה כ־180 אלף נפש וכ־600 מתנחלים (כ־400 תושבי קבע וכמאתיים תלמידי ישיבה). המתנחלים חיים במרכזה העתיק של העיר, ועם תושבי קריית ארבע וגבעת החרסינה הסמוכות הם מונים פחות מ־7,200 נפש. עוד נוכחים במקום כ־300 חיילים לצורך אבטחה (פרידמן, ידידי שלום עכשיו ואטקס, 2005; הלמ"ס, 2009). ב־1997, לאחר שנחתם הסכם חברון, חולקה העיר לשניים: אזור H1 (ראו איור 2) נמסר לשליטה פלסטינית מלאה. הוא כולל את רוב העיר ומשתרע על פני שטח של כ־18 קילומטר רבוע. אזור H2 נתון תחת שליטה ישראלית ומשתרע על פני 4.3 קילומטרים רבועים. לרשות הפלסטינית יש סמכויות אזרחיות בנוגע לתושבים הפלסטינים של אזור זה. בעת ההסכם התגוררו בו כ־35 אלף פלסטינים, והיום נותרו מהם אלפים יחידים בלבד. רוב האזור העתיק שבו מתגוררים אנשי היישוב היהודי נטוש וסגור.

איור 2. ההתנחלות בחברון ואזורים נטושים (רחוב שוהדא סגור למעבר פלסטינים) מקור: אתר האינטרנט של שלום עכשיו

חלק זה של המאמר יעקוב אחר הפרקטיקות המייצרות את המרחב החברוני האפור בתהליך רב משתתפים שכרוך בדרגות שונות של כוח והדרה ומבסס בתוך כך מאפיינים של גטו ביישוב היהודי בחברון. הפרק יתאר וינתח את מגוון הפרקטיקות המפתחות גטואיזציה במבצר, שאתן מפעילים שלל השחקנים ברמה הגלובלית, הלאומית והמקומית. כמו כן, תשורטט התמונה הרב ממדית של ייצורו, קיומו והשלכותיו של מרחב אפור בחברון. בחלקו הראשון של הפרק יובאו מאפייניהם העיקריים של השיח והמעש של המתנחלים, וחלקו השני יתחקה על הקשר הדינמי שבין ייצור המרחב האפור ובין מציאות הגטו באמצעות חקרי מקרה המאירים את ההיבט הפוליטי, המשפטי והצבאי של קשר זה.

האפרת המרחב כהיגיון מארגן

הפלטטינים שישבו במרכז אזור H2 היו נתונים לתהליך מתמשך של רצח-עיר ונתרו חסרי מרחב. המתנחלים – בסיוע הצבא, לפי הנחיות של הדרג הפוליטי ובגיבוי המכשיר של הדרג המשפטי – ניסו להאיץ מערכת כוח דכאנית שדחקה וגירשה רבים מהפלטטינים מהאזור או סגרה את עסקיהם במקום. עם זאת, גם למתנחלים נוצר מרחב מצומצם וקטוע, שהוא חלק מעקרון ההדרה ההדדית (Fanon, 1991) של התהליך הקולוניאלי. היחס הקולוניאלי אל המרחב כמוחלט, ריק וממתין לארגונו של סדר חדש (Harvey, 2000; Massey, 1993), לא צלח בחברון. במציאות נתקל הפרויקט במרחב פלטטיני מאוכלס ומתנגד שהערים בפניו מכשולים פיזיים, משפטיים ופוליטיים כאחד. מציאות זו פגעה גם במרחב של המתנחלים: הם מתגוררים בעיר הרוסה שגדר תיל מעטרת בה אתרים רבים, רוב בתיה נטושים ודלתותיהם מרותכות. על הגגות ובפינות הרחובות ניצבות עמדות צבא ומצלמות אלקטרוניות. היישוב אינו אלא מקבצי בניינים נעדרי רצף: מתחם אברהם אבינו (בית כנסת, בתי ספר ומשרדים), תל רומידה (מבני קבע), בית הדסה, בית שניאורסון, בית קסטל, בית חסון ובית רומנו (ראו איור 2).

יושבי חברון

המתנחלים

אף שרווחת נטייה לראות במתנחלים קבוצה הומוגנית, קיימת בקרבם חלוקה ברורה לקבוצות השתייכות: ה"לא אידיאולוגים" (המתגוררים בשטחים מטעמים שאינם קשורים באידיאולוגיה של יישוב הארץ) הם כ-31% מהמתנחלים; החרדים הנוטים להקצנה ימנית – 29%; רוב ההתנחלויות במועצת יש"ע מאוכלסות באידיאולוגים דתיים-לאומיים, שהם כ-39% מכלל המתנחלים; הקיצוניים מונים כ-0.9% וכוללים את הכהניסטים ואנשי "כהנא חי" שמיישבים את איתמר, תפוח וחברון, וכן את נוער הגבעות, החבקו"קים (חסידי ברסלב, קרליבך וקוק) והחרד"לים (חרדים-לאומיים) (אטקס ופרידמן, 2006; אלמוג ופז, 2008; קשב, 2000).

ככלל, מתנחלי חברון הם מהקיצוניים ביותר. יש ביניהם יוצאי תנועת כך, ובראשם עומד ברוך מרזל. תפיסתם גורסת שיש הבדל יסודי בין יהודים לערבים, והם אווזים בעיקרון שלפיו יש לגיטימציה להרוג ערבים ולהפעיל טרור יהודי. חברי הקבוצה מקדשים את מעשיהם של

ברוך גולדשטיין ויגאל עמיר ומפיקים מהם לקח מוסרי על צדקת הנקמה. המכנה המשותף למתנחלי חברון מתבטא בשנאת ערבים וברצון לפגוע בהם. יש להם השפעה רבה על הימין הקיצוני, שחברון היא המרכז המנהיגותי שלו, וברוך מזלזל משמש יועץ פוליטי לרבנים ולפוליטיקאים (אלמוג ופז, 2008; קשב, 2000). מפלגת הימין הקיצונית בראשותו, "החזית היהודית הלאומית", לא עברה את אחוז החסימה, אך בחברון היא זכתה ב־36% מהקולות בבחירות 2006.

ביש"ע מכנים אותם "השרוטים". הקרע בין הימין הממלכתי (הדתיים-הלאומיים) ובין הימין הקיצוני האנטי-ממלכתי גלוי לעין בחברון. יחסם של אנשי מועצת יש"ע לחברונים הוא אמביוולנטי: מחד גיסא, הם אינם יכולים להתכחש לדבקותם האידיאולוגית של מתנחלי חברון, הנתפסת כשומרת על הטוהר של גוש אמונים ההיסטורי. מאידך גיסא, הם חוששים שהקיצוניים יקלקלו את הדימוי שלהם בעיני הציבור (אלמוג ופז, 2008). המתנחלים הם יוזמי היישוב היהודי בחברון ומקימיו, בניגוד לדעת המדינה. הרחבתו כרוכה במאבקים בלתי פוסקים שהשיגהם דלים. לעיקר מעמדו הרשמי זכה היישוב בהסכם חברון שהעניק לו הכרה (ראו להלן). הוא לא נכלל בתחום השיפוט של מועצה כלשהי. משרדי הביטחון והפנים ייסדו בחברון ועד עירוני שישמש שלטון מקומי יהודי ואת "אגודת מחדשי היישוב היהודי בחברון" שתבצע את עבודותיו של הוועד. האגודה ממומנת מתקציב מדינה ומתרומות פרטיות. הוועד המקומי אינו זכאי לגבות ארנונה ולקבל מענק מהמדינה, אך הוא מתוקצב במסגרת תכנית המענק הכללי לאיזון, מענק מרזרבות השר, מתוקף תקנות של מענק אוסלו והסכם וואי ומתקציב "התיישבות צעירה" (מבקר המדינה, 1998; 2005). פירוש הדבר שהיישוב היהודי בחברון זוכה להעדפה תקציבית בניגוד בחוק.

הפלסטינים

האפרוריות המרחבית בחברון טמונה כבר בהיעדר החפיפה בין ההתוויה של שטח A שבשליטת הרשות הפלסטינית (H1) ובין ההתפשטות הממשית של העיר הגולשת מעבר לתחום הרשמי, כפועל יוצא של צורכי הגידול שלה. היא ממשיכה באי כיבודו של הסכם חברון מאז האינתיפאדה השנייה ופריצת הגבול בין האזורים H1 ו-H2 לצורכי שליטה ישראלית באזור H1. הפלסטינים מאזור H2 חוו רצח-עיר וגירוש. המעטים שנותרו בו או שעברו להתגורר בדירות הריקות חיים בתנאי כליאה, פחד, השפלה ועוני, בדומה לתנאי הגטו השחור. באזורי הקסבה, ההתנחלויות וכבישי הגישה אליהן נותרו פחות מ-9,000 פלסטינים, רק כמחצית מהדירות מאוישות, ורק 23% מבתי העסק פתוחים (פויירשטיין, 2007). הפיקוח על הפלסטינים באזור זה פרטני, המתנחלים מכירים רבים מהם בשמותיהם, והצבא נכנס לבתיהם בכל שעות היממה.

מצב של קולוניאליזם כה עמוק מוליד הקצנה בקרב תושבי חברון הפלסטינים שחלק מעירים ומקניינים אבד להם (Yiftachel & Roded, 2010). העיר היא אחד ממוקדי הכוח העיקריים של החמאס ברשות הפלסטינית ומקור לגיוס לוחמים למעשי פיגוע והרג (ברום, 2008). מאז תחילת הכיבוש נהרגו בחברון עצמה 35 ישראלים, ובשבע השנים האחרונות נהרגו 123 פלסטינים מחברון בידי כוחות הביטחון והמתנחלים (בצלם, 2009). הפלסטינים בשטחים חסרי אזרחות, והם הקבוצה הענייה והמדוכאת ביותר בהיררכיה בישראל. המתנחלים מוגנים ככל האפשר, אך השיח שלהם ומעשיהם מבטאים מלחמה

גורלית, ותחושת איום קיומי תמידית משמשת להם מקור להעצמה, ללכידות ולליכוי אידיאולוגי מתמשך. מקור העצמה זה הוא גם מקור חולשה, שכן הם מוקפים במרחב פלסטיני, והפלסטינים שוכנים סביבם ובקרבתם במערך מרחבי הסוגר עליהם.

מבצר וגטו בחברון

מובלעת מבוצרת היא ההגדרה ההולמת את צורת החיים העירונית היהודית שהוקמה מלכתחילה בחברון. תושביה החמושים יצרו רשת חברתית אלימה במרחב של דרום חברון, והמדינה מגינה עליהם מאז באופן מאסיבי ומכווצת לשם כך את המרחב הפלסטיני. המרחב סגור בפני פלסטינים, ונעשה ניסיון לחסום אותו גם בפני גופי שמאל (ראו להלן), אך הוא עונה חלקית גם להגדרה של גטו יהודי. כדי לאשש את הטענה לגטואיזציה של המבצר החברוני יש לבדוק את מאפייניו המרכזיים כמקום שכוון על ידי סטיגמה, אילון, ריתוק מרחבי וגידור מוסדי, ולמטרות של ניצול ונידוי.

היישוב היהודי בחברון קטן, תחומי מצומצמים (3% משטח העיר כולה), והוא כמעט שאינו מתרחב; המתנחלים אינם רשאים להרחיב את תחום המחיה שלהם ולהיטיב את תנאי חייהם, ולכן זכותם לעיר חלקית; הם חיים במרחב מפוקה שיש בו נוכחות צבאית רחבת היקף, ונאסר עליהם לעבור לשטח הגדול של העיר, H1; גם הדרך המחברת את היישוב היהודי בחברון עם קריית ארבע אינה בטוחה עבורם; הקהילה היהודית החברונית קטנה ומלוכדת, האידיאולוגיה שלה קנאית דתית, ויש לה מוסדות פנימיים, כגון אגודת מחדשי היישוב היהודי בחברון המנהלת את חיי היומיום של הקהילה, צוות משפטי לניהול המאבקים, מערכת חינוך, מוסדות דת ושירותי דת ומערך ארגוני לקיום אירועי עלייה לרגל לחברון וחגיגות; המתנחלים בחברון אינם חולקים עם יושבי ההתנחלויות של גוש אמונים את תהליך ההתברגנות, ורובם חיים בדוחק כלכלי, בצפיפות ובתנאי מגורים ירודים (האשכול החברתי-כלכלי של חברון וקריית ארבע הוא 3 מתוך 10).

ממאפיינים אלה עולה תמונה המשלבת שני מצבי קיצון, מבצר וגטו, כשהדגש העיקרי הוא על הלך רוח של גטו בהיבט התרבותי-מנטלי שלו: המתנחלים פיתחו שיח מכונן שצירו המרכזי הוא אמיתות המאפיינות חשיבת גטו ועוסקות בפחד, סכנה, קורבנות, הנצחה, נקמה ואויב.

השיח: חושבים ומדברים גטו⁷

קבוצות רדיקליות בתוך החברה השלטת מפתחות תהליכי סגירות מתגוננת ונאבקות הן בכפיף והן ברשויות המדינה. מצב זה מחזק בקהילה תרבות מתכווצת נוקשה וקיצונית, שממוקדת במטרות מאבקה ומתנהלת בדרכים עקלקלות כדי להשיג הישגים. פאנון (Fanon, 1991) מתאר תרבות זו בקרב כפיפים, אך נראה שגם בקרב מתנחלי חברון, סוכני הקולוניאליזם, קיים פרטיקולריזם מלכד.

תרבות הגטו שמבנה השיח המתנחלי מסייעת לטשטש את המציאות ולמקם אותה בזווית יהודית מסוימת. למשל, הצגת האחר הפלסטיני כנפשע אגב הסוואה והצדקה של מעשים לא

7 המקורות העיקריים לשיח נלקחו מאתר היישוב היהודי בחברון, ספר חברון, אתר כיפה, מקור ראשון, ישע ניוו והעיתונים היומיים המרכזיים בישראל.

פורמליים ולא לגאליים של המתנחלים; טשטוש מרחבי-עתי של גבולות המדינה; הימנעות מהחלה אוניברסלית של ערכי צדק, שלילתם מהפלסטינים ותיבועה לצדק יהודי דווקא. משמעות הדבר, היעדר שיח של זכויות אדם בכלל ושל הזכות לעיר בפרט.

ניתוח השיח של מתנחלי חברון מעלה מאפיינים של תנועה קנאית דתית:

א. קדושתו של מקום: האדיקות הטריטוריאלית של יהודי חברון מעוגנת במקור המקראי שלפיו קבורים במקום האבות והאימהות הקדומים של עם ישראל. הם מציגים תפיסה שמתעלמת מהמציאות של מדינה ריבונית המנהלת שטח כבוש ומדגישים "זכות אבות" קדמונית. מערת המכפלה היא אפוא קודש הקודשים של חברון, אתר היסטורי, דתי ופוליטי, והמתנחלים הפכו אותה לעיקר בזהותם הקולקטיבית. מתחת לקדושה ולשייכות רוחשת השפלה: השליטה במערת המכפלה נשארה בידי הווקף המוסלמי. מאז טבח גולדשטיין יש ליהודים ולמוסלמים כניסות נפרדות לאתר, והם מתפללים בחדרים שונים של המתחם. כלומר גם האתר הקדוש ביותר ליהודי חברון אינו בשליטתם.

ב. זכות הקניין: קנייתה של מערת המכפלה על ידי אברהם אבינו המתוארת במקרא היא אחד הטיעונים המרכזיים של המתנחלים לזכותם על המקום, השייך לפיכך לזרעו של יצחק ולא לערבים. חיזוק נוסף לזכות קניין זו נובע מקיומה של קהילה יהודית בחברון מימי הביניים ועד 1936.

ג. הקרבה, קורבן וגאולה: מתנחלי חברון רואים עצמם כקורבן בכמה מישורים: ראשית, הם מקריבים עצמם למען "המולדת". שנית, המתנחלים חשים שנפלו קורבן בידי כוחות הכפייה הלגיטימיים – המשטרה, הצבא ומערכת המשפט – שתחת להגן עליהם הפכו אותם לנרדפים. שלישית, כמו הקהילה היהודית שנטבחה בחברון, גם הם עומדים באותן הסכנות. נוסף על כך, הם מעלים טיעון המכליל אותם בשיח השואה כחלק מהיסטוריה וגורל היהודיים משותפים. לדידם הקורבנות מקרבים את הגאולה לעם ישראל, ולכן הם זוכים להנצחה בחברון.

ד. הנצחה ונקמה: שיח הקורבנות מוביל לכינון תרבות של הנצחה הקוראת לנקמת האל, בדומה לזו שאפיינה גטאות יהודיים באירופה. במסגרת שיח זה, היישוב היהודי בחברון נועד למנוע את הניצחון מרוצחי תרפ"ט. לשם כך מוסדו כנסי אזכרה לקהילת חברון העתיקה, והוקם מוזיאון הטבח של תרפ"ט. שימור העוול של פרעות תרפ"ט כולל את שימור החינויות של האירוע ואת האדרתו, אגב שימוש בביטויים השאולים מתיאורי הפוגרומים במזרח אירופה ומאימי השואה. נוהג הנצחה הופעל גם על מי שנהרג בחברון לאחר 1967, כמו היה בכוחה של הנצחה זו להעמיק את היתד בעיר ולחזק את היישוב. יצירת רצף של רציחות מהעבר לאלה העכשוויות פורשת מרחב גטואי של פחד ואיום.

ה. שיח הביטחון: המתנחלים מתעלמים מהמציאות של היותם עם כובש הדוחק את הנכבש ומתיישב בתוכו ומנסים לטעת תחושה שהם אלה הנתונים בסכנה וזקוקים להגנה בשל החשיבות הביטחונית של היישוב.

ו. האויב: הזהות הקנאית שאימצו המתנחלים מוסיפה שמן למדורת השנאה, והמיתוס המכונן שלה מבנה את דמות הפלסטיני כרוע מוחלט דטרמיניסטי המקביל לנאצים, ובו בזמן גם מאיין את הפלסטיני. האויב הפלסטיני המקומי מקושר אף לגל הטרור האסלאמי העולמי וליחס האנטישמי אל היהודים באירופה, וכך מצטרפים יהודי חברון להיסטוריה ארוכה של "רדיפות היהודים".

חזון ההתנחלות היהודית בחברון יוצר פער בין השאיפה התיאוקרטית-אוטופית לעיר

יהודית בלעדית ובין מציאות של גטו מבוצר; בין הקשר ההדוק למאחזים בגבעות בדרום הר חברון ובין התפתחות של תחושת מצור ומחסור במרחב; בין העוצמה שהמתנחלים מבטאים במעשיהם ובין תחושת החולשה והעוול העולים מהשית, כגון השליטה על מערת המכפלה הנמצאת בידי "הצורר". המרחב היהודי הוא מעין מוזיאון חי שבתוכו מתנהלים החיים בין אוסף של זמנים ומקומות שהתקבצו אל אתר אחד: מערת המכפלה מימי האבות כשורשי הקיומיות היהודית, הרובע היהודי מימי הביניים כחוליה המשמרת רצף יהודי היסטורי-קנייני שיש להמשיכו, וכך גם אתרים ארכיאולוגיים שנחשפו, המבנים שיושבו ואתרי הנצחה שהקימו המתנחלים לזכר הנופלים מאז ראשית ההתנחלות. הבנייתו של תמהיל זה ואירועי העלייה לרגל לחברון המושכים אליהם אלפי תומכים גיבשו מיתוס חברוני ייחודי. השיח משקף מרחב מקומות ששלטת בו קנאות דתית ושזהויותיו מסוגרות, מודרות ומדירות. על קיומו היומיומי של המקום נוסף ממד של משמעות היסטורית-מיתית שמכתיב התרסה הן נגד הקיום הפלסטיני והן נגד הרשויות הישראליות והעולם כולו. שיח זה משלב אפוא שני קולות סותרים, קולוניאלי ואנטי-קולוניאלי, כאחד; תביעה לעיר ברוח החתירה לשחרור בד בבד עם כוחנות מרחבית משתלטת. השיח מוזן על ידי מגוון פרקטיקות שהופכות את חברון לשדה עימות תמידי ומעצים את הסכנה הנשקפת למתנחלים מצד הפלסטינים כדי להצדיק את אלימותו. מאחר ששיח זה לא התנחל בלב רוב הציבור והממשל, היעד הנשאף אינו מושג במלואו (רודר, 2009).

המעש: פרקטיקות של גטו ומרחב אפור

הבעלות והחוקיות

בראשיתו של חלק זה חשוב למקם את הזכות על המקום ואת זכות הקניין על הקרקע בהשוואה להתנחלויות האחרות בשטחים. על פי האמנות הבינלאומיות, כל ההתנחלויות בשטחים אינן חוקיות, ולכן יצרו מרחב שחור ולא אפור,⁸ אך עצם הנוכחות המתמשכת יצרה לגיטימציה שחללה גם למישור הבינלאומי. לפיכך המתנחלים מעלים את הזכויות על הקרקע כהצדקה מרכזית ומנסים לזכות במעמד חוקי שנידון במסגרת מדינה ריבונית, מעשה של נרמול ולגיטימציה. הזכות על המקום: ההתנחלות היהודית בשטחים החלה בפסח 1968 עם נעיצת היתד הראשונה בחברון. ראשיתה בהטעיה של הרב משה לוינגר ובמדיניות "קריצה" של הממסד. בקשתו של הרב לוינגר מהמושל הצבאי לערוך את ליל הסדר במלון פארק בחברון אושרה בתנאי שהחוגגים יצאו את העיר למחרת, אך ההבטחה הופרה, והחוגגים השתכנו במקום. אף שהמעשה היה מנוגד למדיניות הרשמית של הממשלה, זכו המתנחלים לביקורי תמיכה של שרים בממשל המתנגד-נכנע. כך הותווה דפוס היחסים גם לעתיד לבוא. בחודשים שלאחר מכן נמנעה הממשלה מלקבל החלטה, אך הצבא צייד ואימן את המתנחלים בשימוש בנשק (אלדר וורטל, 2004; פוירשטיין, 2007). רק כעבור חצי שנה התקבלה החלטה רשמית שתוקם שכונה יהודית בחברון, ובד בבד הוקמה בסמוך קריית ארבע.

8 ראו עוד על חוקיות הכיבוש אצל בן נפתלי, גרוס ומיכאלי, 2007; מונדריק-אבן-חן, 2005; פיסו, 2005; קנאור, 2005; 2002. Kretzmer.

להקמתו של יישוב יהודי בחברון לא הייתה מדיניות מתוכננת ורשמית, וייסודו בחילוקי דעות בממשלה.⁹ המקום נכבש צעד אחר צעד בתוך מערך של זיקות ויחסי גומלין בין המרחב האפור ההולך ומתהווה ובין המבנים המוסדיים הפורמליים. עצם הקמתה הפורמלית של עיר סמוכה מעמידה את היישוב היהודי בחברון כיישוב לא פורמלי האסור בהרחבה, מעין שלוחה של קריית ארבע, שיפה לה שתצטמק ותתכנס אל העיר.

יישוב לא פורמלי זה זכה בהכרה בינלאומית לאחר טבח גולדשטיין ב־1994 במערת המכפלה. גולדשטיין רצה אז 29 מתפללים מוסלמים ופצע 125 (אלדר וזרטל, 2004). ראש הממשלה דאז, יצחק רבין, עמד לפנות את יהודי חברון, ודווקא הזירה הבינלאומית הסדירה את מעמדם. בעקבות החלטה 904 של מועצת הביטחון של האו"ם החליטו נציגי ישראל והרשות הפלסטינית להקים גוף בינלאומי בעל מעמד מפקח שידווח על מצב הפלסטינים בעיר (TIPH Temporary International Presence in the City of Hebron). השלב הבא היה הסכם חברון, שנלווה להסכם טאבה (אוסלו ב) ונחתם בין ישראל לרשות הפלסטינית בחסות ארצות הברית ב־15 בינואר 1997. ההסכם מאשר מעמד חוקי ליישוב יהודי בחברון ולשליטה ישראלית בחלק הקרוי H2. פירוש הדבר שגם במישור הבינלאומי קיימת סתירה בין תכניהן של אמנות ז'נבה והאג ובין סעיפי ההסכם הבינלאומי, וגם הוא מייצר מרחב אפור בחברון.

בהסכם חברון מוסדר הפן האזרחי בעיר (מדינת ישראל, 1997):

1. [...] באזור H2 יועברו תחומי האחריות האזרחיים לצד הפלסטיני, מלבד אלו הנוגעים לישראלים ולרכושם.
2. תכנון, בנייה ותיחום – הצדדים מתחייבים לשמר ולהגן במידה שווה על אופייה ההיסטורי של העיר חברון, בכל אחד מחלקיה. כמו כן, התחייב הצד הפלסטיני כי הבנייה בעיר תיעשה בהתאם להגבלות ולקריטריונים המצוינים בהסכם.
3. תחבורה – הפלסטינים הם שיקבעו את הסדרי התנועה בחברון [...]
4. שירותים עירוניים – יסופקו לכל העיר חברון באופן סדיר, באותה האיכות ובאותה העלות.

ובהסכם ביניים ישראלי-פלסטיני מ־1995 נכתב בסעיף VII (קווים מנחים לחברון): "תהיה היערכות מחדש של כוחות צבאיים ישראלים בעיר חברון, למעט במקומות ובכבישים בהם נחוצים הסדרים לביטחון ולהגנה של ישראלים ותנועותיהם".

ישראל אינה ממלאה אחר רבות מהוראותיו של ההסכם. מאז האינתיפאדה השנייה ביסס הצבא נוכחות גם באזור H1 והטיל עוצר ממושך על שני חלקי העיר. כאמור, על הפלסטינים חלים תקנות, הסדרים, חוקים ואיסורים רבים, ואילו על הישראלים חלה מערכת כללים מקלה וגמישה. בחסות מדיניות גמישה זו הצבא משתלט על בתים וחודר לתוכם, מפקיע קרקעות ומעלים עין ככל שביכולתו מהתעללות של מתנחלים בפלסטינים. עם זאת, ההסכם הבינלאומי המיוחד לעיר, שתבע נוכחות של גוף מפקח ושמירה על אופייה ההיסטורי, מגביל את ההסתרה ומכביד עליה, שלא כמו בהתנחלויות הלא עירוניות.

הזכות על הקרקע: הקרקעות שעליהן הוקמו רוב ההתנחלויות נוכסו באמצעות שימוש בחוק נכסי נפקדים (התש"י-1950); פקודת סדרי השלטון והמשפט סעיף 11ב, התשכ"ז-1967; צו בדבר רכוש ממשלתי (יהודה ושומרון) (מס' 59), תשכ"ז-1967; ופקודת הקרקעות: רכישה

9 יגאל אלון תמך בהקמת יישוב נפרד סמוך לחברון, ואילו משה דיין תמך בהקמת התנחלות יהודית בתוך חברון.

לצרכי ציבור (מס' 2) לשנת 1943 (ליין, 2002). בחברון, לעומת זאת, יושבים המתנחלים על קרקעות שהיו בבעלות הקהילה היהודית שחיה בחברון עד 1936. כביכול, מעמד הבעלות על הקרקע בחברון כשר יותר מזה שבשאר ההתנחלויות, ולמרות זאת אין בכך כדי לסייע ליישוב להתרחב, והשטחים שבבעלות פלסטינית פרטית נמצאים מחוץ לתחום היהודי חברון.

בהסתמך על נתונים רשמיים של המנהל האזרחי, 32% מהקרקעות שעליהן חולשים המאחזים וההתנחלויות (אך רק 24% מהשטח הבנוי בהתנחלויות) הן קרקעות פלסטיניות פרטיות. כלומר 51 קילומטר רבוע מתוך 157 קילומטר רבוע משטחי המאחזים וההתנחלויות. האסטרטגיות המגוונות שמעבירות את הקרקעות ממעמדן החוקי בבעלות פלסטינית למעמד לא חוקי, עובר הלכנה ונותר לא חוקי על פי האמנות הבינלאומיות:

1. לאחר הסכמי אוסלו מופו "שטחים מוזנחים" סביב ההתנחלויות, גם מחוץ לשטח השיפוט שלהן. המועצות הקצו את האדמות לתושבי ההתנחלויות, ולאחר שנים אחדות פנו למפקד הצבאי בבקשה שיכריזו על האדמות אדמות מדינה, שכן לפי החוק בגדה, כל שאינו מעבד את אדמתו במשך שלוש שנים מאבד את בעלותו עליה.
2. חברות בנייה שבבעלות המתנחלים ובניהולם וסוחרי קרקעות רכשו קרקעות מנוכלים פלסטינים והעבירו אותן לממונה על הרכוש הממשלתי במנהל. הממונה הגדיר את הקרקעות אדמות מדינה, החכיר אותן בחזרה לעמותות מתנחלים, ואלה מכרו אותן לחברות בנייה.
3. תפיסה לצרכים צבאיים, הכרזה על קרקע כנכס נטוש והפקעת קרקע לצרכי ציבור. בולטת בהקשר זה התכנית "שטח ביטחוני מיוחד" שבמסגרתה הוקפו 12 התנחלויות בטבעות אדמה סגורות לכניסת פלסטינים, וכך הוגדל שטחן פי 2.4.
4. אזרחים ישראלים קיבלו סיוע מהמדינה לרכישת קרקעות בשוק החופשי להתנחלויות חדשות.

בשיטות אלה השתלטה ישראל על כ-50% משטח הגדה (שטיין, 2002; שלו, 2008; מבקר המדינה, 2005; פרידמן ועופרן, 2009).

ואולם, ההשתלטות על אדמות פלסטיניות בסיוע המדינה כמעט לא קיים בחברון. רוב הרכוש של היהודים שהתגוררו בחברון עד 1936 עבר עם כניסת הכוחות הירדניים ב-1948 לאפוטרופוס הירדני על נכסי אויב, והוא השכיר אותו לעיריית חברון. עם כניסת כוחות צה"ל לגדה המערבית ב-1967 והפיכתה לשטח כבוש, עברו הנכסים לניהולו של הממונה על הרכוש הממשלתי והשטח הנטוש במנהל האזרחי (על פי צו בדבר רכוש ממשלתי יהודה ושומרון מס' 59 התשכ"ז, 1967). מאז 2003 בודק האפוטרופוס נכסי יהודים בשטחים. ועד היישוב היהודי בחברון תבע לבטל את האפוטרופוס של מדינת ישראל על הנכסים היהודיים בעיר ולהשיבם לבעליהם, אך המדינה דחתה את התביעה (חברון, 2009).

מדובר בשבעים נכסים, בהם אוזר שכונת אברהם אבינו, השוק הסיטונאי והשוק המשולש הסמוכים לאברהם אבינו, רוב אדמות תל רומידה, בתים, חנויות ואדמות חקלאיות. צאצאי היישוב היהודי בחברון עד קום המדינה העבירו באמצעות "ועד כוללות הספרדים מגן אבות" המופקד על הרכוש ברובע היהודי בחברון את זכותם על נכסי אבותיהם לשימוש של מתנחלי חברון, אך אין זה ייפוי כוח, וזכויות המקרקעין לא הועברו על פי חוק.¹⁰

10 בג"ץ 7754/07, עבד אל-ג'ואד מוחמד יוסף אל עויווי ואח' נ' ועדת הערר שלפי צו בדר ועדות עררים (יהודה ושומרון) ואח'.

יוצא אפוא שיחס הרשויות בחברון לפלישות או למימוש נכסים יהודיים קפדני לאין ערוך יותר מזה שבהתנחלויות. נכסי היהודים אמנם אסורים בשימוש על פי החוק הבינלאומי, אך מעמדם כשר יחסית למעמדן של הקרקעות בהתנחלויות. ואף על פי כן היו פינויים: השוק הסיטונאי פונה ממתנחלים פעמיים, בית הכנסת "חזון דוד" ששוכן ביציאה מקריית ארבע פונה 32 פעם, וכן פונו ההרחבה מהצד המזרחי של בסיס תל רומידה ובית המריבה. לא פונו מקומות בולטים פחות שנושקים למבנים קיימים, כגון שורת החנויות הפלסטיניות הסמוכות לשכונת אברהם אבינו, הקרוואנים הצמודים למבנה הבטון של תל רומידה, והמשפחה שגרה בבסיס הצבאי של פלוגת מתקנים.

אסטרטגיות אפורות של השתלטות מרחבית

היצירתיות היומיומית של המתנחלים, שנטלו לעצמם את הכוח השלטוני לארגן מחדש את המרחב, מאופיינת בטקסים ובהפעלה מחודשת של הזיכרון באמצעות שיום, אזכרות, הנצחות, סיורים ועלייה לרגל (דה סרטו, 1997). ייחוד המרחב מתבצע בשני מקצבים: האחד, פעולות שיא תקופתיות העולות בתקשורת, כגון פלישה לבית או לחנות. המנהל האזרחי או הצבא במקום מתעלמים או מאשרים "מסיבות ביטחוניות", המתנחלים משתלטים ומקבלים הגנה מהצבא, ויחד הם גורמים לפלסטינים לנטוש את מגוריהם ואת פרנסתם או שמתחיל תהליך משפטי ממושך. המקצב השני הוא יומיומי: פרקטיקות של השלכת אבנים ואשפה, הכאה, הטחת קללות, הפיכת דוכנים ואיום בנשק.

אחת האסטרטגיות האפורות פועלת לאורך חלוקה של גיל ומגדר. הגברים נושאים נשק חוקי ומנצלים אותו לפעילות "מבצעית". לצבא קשה להפריך את טענותיהם בדבר הגנה עצמית. כמו כן, מאחר שילדים עד גיל 12 הם מתחת לגיל האחריות הפלילית, הם משמשים זרוע טקטית לפגיעה בפלסטינים: בשליש מתיקי החקירה שנפתחו במחוז ש"י ב-2005 (50 מתוך 150 תיקים) מבצעי העברות היו קטינים מתחת לגיל 12, וכולם ממרחב חברון (ליבנה, 2006). ולבסוף, הנשים מזוהות כלא לוחמות, ובגלל כללי הצניעות הדתית, הצבא נמנע מלהתעמת אתן. לפיכך נשים וילדים הם שחדרו לבית הדסה (ראו להלן), דבר שהכביד על גירושם ועל הטלת מצור. כמו כן, נשים הפכו דוכני ירקות ופירות בשוק הפלסטיני, והחיליים נמנעו מלהתערב. אסטרטגיה זו של פיצול גילי ומגדרי מלכדת וממלכדת את המתנחלים במעין סוד משותף המעודד סגירות בשל מעשיהם הפליליים.

מלבד חסימת הכניסה לפלסטינים למתחם היישוב כאמצעי הגנה, התפתחה הסתגרות מתקיפה כלפי ארגוני שמאל וזכויות אדם. הארגונים מתעדים את מעשי המתנחלים ומסייעים לדה-לגיטימציה שלהם בארץ ובעולם. המאבק, שמתנהל בעיקר על ידי ארגון "שוברים שתיקה" ומפלגת מר"צ, הביא לשיתוף פעולה של המתנחלים והמשטרה המקומית כדי לחסום את כניסתם לעיר באמצעים אפורים, כגון נוהלי בדיקה, עיכוב והמתנה בתחנת המשטרה. אסטרטגיה זו מתפרשת כהפגנת כוח של המתנחלים, אך בד בבד מגבירה הסתגרות בגטו ויתור על חלק מהציבור בישראל כיעד ל"התנחלות בלבבות".

כאמור, המאבק לייחוד העיר כולל גם מאבק במדינה ככליה היא, לעתים לפי חוק ונוהל. הצורך להשיג הישגים מוביל את המתנחלים לתמרן בין המישור הפורמלי למישור הלא-פורמלי. ייצור של מרחב יומיומי מתריס וסמלי מלמטה, הכולל פרקטיקות ספונטניות וצעדי התפשטות מתוכננים, אגב ניצול סדקים וחללים בחוק, בתכנון, בהחלטות ממשל (Perera,

(2009) ובפיקוח הצבאי, יצר בחברון מרחב גטואי של אילוף. גם אם האילוף אינו כפוי, המרחב שנוצר בגינו מזמן גם למתנחלים קיום בתוך כיעור, הפרדה חדה, פחד, צמצום ומוגבלות. התוצר המרחבי המזדקר לעין מנוגד בתכלית לרגשות הנעלים של רוח קדומים, שליחות, הקרבה והרואיות, ונקנה בהשחתת חיים, ברצח־עיר ובמאבק מתמשך. ככזה, היישוב היהודי בחברון אינו עונה להגדרה המקובלת של מבצר.

למאבק האלים כחלק מחיי היומיום ולחינוך לאלים גלויה יש מחיר, והוא הרתעה של מתנחלים נוספים מלהשתקע בעיר. לפי קצב הגידול השנתי, היישוב הולך וקטן: ממוצע הגידול השנתי של אוכלוסיות המתנחלים בחברון ובקריית ארבע עומד על כ־2% לעומת ממוצע של 8%-6% בהתנחלויות אחרות (הל"מ"ס, 2009).

ההיבט הפוליטי: כניעה מאפירה¹¹

הכניעה של הממסד למתנחלי חברון החלה כאמור כבר עם הקמת היישוב היהודי בעיר, והיא שדחפה לצעד נוסף מסוג זה. אחרי פסח 1979 פלשה בלילה קבוצה בת עשר נשים וארבעים ילדים לבית הדסה הנטוש, שנבנה ב־1870 כמרפאה וננטש ב־1929. הנשים והילדים טיפסו לבית הדסה דרך חלון אחורי. חיילים ששמרו על גג הבניין דיווחו על כך למפקדיהם, וראש הממשלה דאז, מנחם בגין, שהתנגד ליישוב יהודי בעיר, סירב לפנות את הקבוצה. הוא הורה להקיף את הבניין בשוטרים ובחיילים ואסר להכניס אליו דבר, כולל מזון ומשקה. הרב משה לוינגר שכנע את בגין לספק מזון, והנשים והילדים חיו תחת מצור כחודשיים. לבסוף הדיירים הורשו לצאת ולבוא, אך איש לא הורשה להיכנס מבחוץ. רק כעבור שנה, בעקבות רצח שישה גברים בהתקפת מחבלים מול בית הדסה, נתנה ממשלת ישראל אישור רשמי להידוש היישוב היהודי בחברון. ב־1986 נבנתה קומה נוספת בבניין, ו־11 משפחות נוספות נכנסו לגור בו.¹² אירועי חבלה ורצח הפכו לגורם מקדם עבור הקהילה.

אסטרטגיה אפורה זו של השתלטות והתפשטות נוצלה בחללים האפורים בעיר העתיקה בחברון. העיר הבנויה והמיושבת בצפיפות הפכה יעד לייחוד באמצעות שינויים נקודתיים של השתלטות על מבנים באזור H2 וחסימת כבישים, תוך כדי דחיקת הפלסטינים מהמרחב וחתירה ליצירת רצף יהודי בלב חברון. הפורמליזציה והלגאליזציה של ההשתלטות משנות את צבעו של המרחב משחור לאפור במעין משחק פינג־פונג בין המתנחלים למוסדות המדינה וכוחות הכפייה שלה מרגע ההשתלטות.

הפומביות שנותנים אמצעי התקשורת למאבקים בחברון נחרטת בתודעה הציבורית ומנרמלת צעדים שבעבר נדחו על הסף, והנרמול משפיע גם על הזירה המשפטית. מילות קוד כגון חוק, ערר, עתירה, רכוש יהודי ופסיקה הופכות את השיח לנקי מהטיות כביכול ומשחררות את הציבור מהתבוננות ביקורתית ומקריאת תיגר על המסגרת המשפטית־צבאית־פוליטית שבתוכה מתנהלת זירת המאבק. קרי שטח כבוש, חוף ריבוני, שחלים עליו חוקים ואמנות בינלאומיים שעליהם חתומה ישראל.

11 תיאור מהלך האירועים נלקח מתוך אתרי האינטרנט הבאים: היישוב היהודי בחברון, עיתונים יומיים, הגדה השמאלית, שבע, אמנה, קהילה אמונית, שלום עכשיו, גוש שלום, מרכז אריאל למחקרי מדיניות

– נתיב, כיפה, מחסום, כיבוש, ישע־ניוו, OCHA.

12 מתוך אתר האינטרנט של היישוב היהודי בחברון.

המרחב במרכזו חברון מחולק מחדש ומושם תחת אמצעים של פיקוח עד לרמת הגוף החי. תכלית הפיקוח משתנה לפי הסובייקט המושגח: הפלסטינים, כדי שלא יפעילו התנגדות אלימה; המתנחלים, כדי שיוזכו להגנה ולא יבצעו מהלכי פלישה; וכל הבאים מהחוץ, כדי לוודא שאינם מארגונים המתנגדים למתנחלים, ולהפך, שאינם תגבורת למתנחלים במאבקהם.

צורת הפיקוח הקיימת מעידה על התפרקות הפעולה המדינית ועל פיקוח מפורר, שחודרים לתוכו מקורות פיקוח אחרים ומותירים אותו לעתים חלקי ופגום. פירוק זה נובע מכך שכל המושגחים הם גם משגיחים מטעם מקורות עוצמה נוספים על אלה של המדינה, ואף מתנגשים בהם. נוצר כאן מפגש של פיקוח רב כיווני מלמעלה ומלמטה: גופים בינלאומיים מפקחים על המדינה מלמעלה ומוזנים במידע פלסטיני מקומי, במידע מהגוף הבינלאומי המפקח בחברון (TIIPH) ומארגוני שמאל מלמטה. אמצעי הכפייה של המדינה מפקחים על כולם, והמתנחלים שואבים עוצמה ממועצת יש"ע, מנוער הגבעות ומנדבנים יהודים בעולם ומפקחים על צעדי הפלסטינים, המדינה וגופי השמאל. הפיקוח הרב כיווני מייצר סוג מסוים של כליאה עבור כל אחת מהקבוצות בדרגות שונות של חומרה, מהפלסטינים דרך המתנחלים ועד לצבא ולגופי הפיקוח הבינלאומיים. מכאן הטענה שגם המתנחלים, השולטים כביכול במרכז חברון, נתונים למגבלות מרחביות.

ההיבט המשפטי: מקרה הפלישה לשוק¹³

מוסדות המדינה האמורים לייצג את שלטון החוק ולאכוף חוק יוצרים בחברון מערכת מורכבת: היררכיית אזרחיות וכפיפיות; כמה מערכות משפטיות שחלות על מרחב אחד (אזולאי ואופיר, 2008; פלד ושפיר, 2005); ריבוי גופי חוק – המנהל האזרחי בצבא, בית המשפט הישראלי ובג"ץ, הרשות הפלסטינית; חלוקת התפקוד של אכיפת חוק בין שני גופים – צבא ומשטרה; ריבוי גורמים מוסדיים המעורבים בתחום המשפטי – הכנסת, ועדות, יועצים משפטיים, מבקרים; וריבוי חקיקה, כללים ותקנות.

למעריך כזה קל להסתיר נימוקים לתקנותיו "מסיבות ביטחוניות", והוא חותר תחת הסדר שבונים החוק ואכיפתו. בהיעדר יכולת לגשר בין הסתירות בתוכו, הוא בונה מרחב אפור שבו לא ברור היכן הולם איזה חוק, לאילו ערכאות יש לפנות, ואילו זכויות וחובות חלות על מי. אחד המסלולים שבו מתנהלים המתנחלים כדי להשיג מטרות הוא מסלול משפטי בעייתי המרבה נתיבי התנהלות, אך גם מגביל. בהיותו נתון תחת ריבוי של מערכות חוק המושתתות על בסיס לא חוקי הוא מצריך למשל שתדלנות אצל הפיקוד הצבאי מלמעלה ומלמטה, וברבד חבירה למועצת יש"ע כדי להשיג עוצמה. לעומת זאת, מצב משפטי זה נוח למדינה ומעצים את כוחה, מכיוון שהוא פותח לה פתח ללהטט בין האפשרויות הרבות שנוצרו, לקבל החלטות לפי הרוח הנושבת בזמן נתון ולשלוט במתנחלים באמצעות פרקטיקת אי הוודאות, כפי שנראה בסיפור השוק שלהלן.

ב־1807 רכש יהודי חלקה ורשמה כהקדש יהודי.¹⁴ בתקופת השלטון הירדני הקימה שם העירייה שוק סיטונאי והחכירה חנויות לסוחרים. השלטון הישראלי שהחל מיוני 1967 החשיב סוחרים אלה כדיירים מוגנים. השוק נסגר בעקבות טבח גולדשטיין ב־1994, וישראל התחייבה לשוב ולפתוח אותו בהסכמי חברון, אך הוא לא נפתח "מטעמי ביטחון". בינתיים הקימו בו המתנחלים את שכונת שלהבת על סמך טיעון שיש להם זכות קניינית על אדמות היהודים. בעקבות זאת הגישו עיריית חברון וסוחריו השוק עתירה לבג"ץ בדרישה לפתוח את השוק.

המדינה השיבה לבג"ץ שלסוחרים הערבים אין מעמד חוקי בשטח, אך התחייבה ב־2003 לפנות את היהודים ללא קביעת מועד. כדי למנוע את קיום ההבטחה ערער ועד היישוב היהודי על הודעת המדינה לבג"ץ בפני ועדת הערר של המנהל האזרחי. ועדת הערר המליצה בפני המדינה שהאפורופוס הישראלי, ממשיכו של הירדני, ישכיר את השוק ליהודים "לשמירה ולהשבחת ערכו". רק בשלהי 2005 החליט שר הביטחון דאז, שאול מופז, שהשוק יפונה מיהודים והורה למערכת הביטחון לפנות ממנו את 15 המשפחות שגרו בו. בסוף קיץ 2006 הודיע היועץ המשפטי לממשלה, מנחם מזוז, שהחליט להשאיר את השוק ריק מיהודים ומערבים כאחד. למרות פלישות ופינויים חוזרים ונשנים מונע האפורופוס את יישוב "אדמות היהודים" בהנחיית הדרג המדיני.

המקרה מצביע על בריאתו של סדר חברתי המוחק גבולות שאמורים להתקיים בין חוקי ללא חוקי וללא פורמלי. ההחלטה מעוררת תמיהה משום שאינה מתיישבת עם יחסו של השלטון לפלישות של אנשי עמותת "עטרת כוהנים" לבתים בירושלים, שרובן התקבלו או לפחות לא פונו, ועם יחסו כלפי מעשיהם של נערי הגבעות.

הסתמכות נרחבת על הזירה המשפטית אינה מלמדת שהמדינה ואזרחיה הם שומרי חוק דווקא (Comaroff & Comaroff, 2006), והוא הדין לגבי מתנחלי חברון. כך נוצרו שתי מערכות מאבק מקבילות: האחת כוללת את הפרקטיקות הנהוגות בשטח הרחק מעיני החוק והסדר, והאחרת מאמצת את השפה המשפטית על כל גיבוייה כדי לזכות בלגיטימציה ובהישגים.

פינוי בית מחזק את המדינה, משום שהוא מחדד את ההבחנה בין אלימות לגיטימית לאלימות שאינה לגיטימית. פינוי יחיד, כגון מקרה השוק, מכשיר את ההתנחלות בחברון ואת מפעל ההתנחלויות כולו במחיר של האפרה מרחבת מתרחבת כפי שהוצגה לעיל. הפרצות שנתרות בסופן של פסיקות והחלטות מערפלות את ההיגיון המנחה את המדיניות שחלה על המתנחלים, וכך הם חיים במצב של אי ודאות הדומה במידת מה לזו שמתאר הנדל (2007) בהתייחסו לפלסטינים בשטחים. בסופו של דבר, סך הכוחות הפועלים בחברון מייצרים מרחבים שמיטיבים עם המתנחלים אך גם מגבילים אותם מלמעלה, בלא שיוכלו לצפות לאן תטה ההכרעה.

14 המקורות בנושא השוק: עיתונות יומית; המנהל האזרחי – הוצאת צווי פינוי 9.8.2007; ועדת העררים הצבאית בנושא הרכוש היהודי בחברון ממאי 2008; דוח הרכוש היהודי בחברון (היישוב היהודי בחברון, 2007); עמדת פרקליטות המדינה מ־2007; החלטת משרד הביטחון להפסיק את חוזה השכירות עם הפלסטינים בשוק; עתירות ופסיקות של בג"ץ בנושא פינוי מתנחלים מהשוק הסיטונאי בחברון.

ההיבט הצבאי: פיקוח, שיתוף פעולה ואסטרטגיית ההפרדה

הצבא הוא שחקן מרכזי בחברון כריבון בשטחים הכבושים,¹⁵ אך גם הוא בעל מבנה מורכב שפועל מלמעלה ומלמטה. כפי שהגדיר זאת מבמבה (Mbembe, 2003), הצבא אינו ישות נפרדת מהמדינה, והמלחמות בחברון אינן נערכות בין שני צבאות. בולטת התופעה של הכפפת הצבא למתנחלים כפועל יוצא מכך שהוא מקבל את הוראותיו מהדרג הפוליטי, התומך בהתנחלויות. לשון אחר, באמצעות הדרג הפוליטי ניתבו המתנחלים את היחסים עם הצבא במידה רבה למצב של הכפפה, עד שהוא נהיה עושה דברם. יתרה מכך, אין גבול בין הצבא למתנחלים; מתנחלים משרתים בצבא בשירות הסדיר ובשירות המילואים, הם רתומים למאמץ הביטחוני בהתנחלויות, והם מאיישים תפקידים במנהל האזרחי ורודפים מפקדים "שמאלנים" (אלדר וזרטל, 2004).

בעקבות מדיניות הטשטוש מלמעלה שתוארה לעיל, החיילים בחברון פועלים ללא ידע ברור על תפקידיהם ועל זכויותיהם ביחס למתנחלים (ליבנה, 2006). למרות המעצרים והתלונות הרבות כלפי המתנחלים, לא נפתחים נגדם הליכים משפטיים פורמליים, והם משוחררים ללא נוהל מסודר. שיטה זו מעודדת התנהגות אלימה, וכשהיא נאסרת במבצע צבאי כגון זה של פינוי בית המריבה/השלום, היא מוצגת לראווה כהישג גדול של המדינה. הטבח במערת המכפלה שביצע ברוך גולדשטיין עונה להגדרה "אלימות טהורה" (בנימין, 2006) והוא שציין את ראשיתה של ההפרדה בין פלסטינים ליהודים בחברון. על העיר הוטל עוצר והשוק נסגר (רפפורט, 2005). המתנחלים השיגו הישג: עד 2007 נסגרו 77% מבתי העסק, ונגטשו 42% מהדירות במרכז חברון (אזור H2). עם זאת, החורבן וההזנחה שנותרו כתוצאה מצעד זה, מלבד חיי העיר השוקקים שפסקו, פגעו בחיוניותה של העיר ובאסתטיקה שלה. כל אלה חיזקו את מראה הגטו ואת מאפייניו.

היבט נוסף של פיקוח והשגחה כרוך במצלמות הממוקמות ברחבי האזור "היהודי". המצלמות אמנם נועדו לחשוף ניסיונות חבלה פלסטיניים, אך גם מעשי המתנחלים נחשפים באמצעותן, למורת רוחם.

מלבד הכפפת הצבא, המתנחלים גם מתעמרים בחיילים: צה"ל משמש בתפקיד של אויב הקהילה המאיים על ביטחונה, כחלק מאותה תחושת נרדפות של מיעוט בגטו. אחת הקללות הנפוצות המוטחות בחיילים במשך שירותם בחברון היא "נאצים" (פרידמן ועמיתים, 2005). כל אירוע אלים הן של יהודים והן של פלסטינים, מנוצל כהזדמנות להרוס חלקים פלסטיניים של העיר, להפקיע קרקע, גם בבעלות פרטית, ולפנות תושבים בטיעון של הבטחת שלום המתנחלים. היגיון שרירותי זה חל במידה מסוימת גם על המתנחלים, ולעיתים גם מהם נמנע המרחב בלא הנמקה עקבית אגב פגיעה בעוצמתם.

דיון: הגטו היהודי בספר האפור

במקרה שלפנינו המדינה הקולוניאלית נמצאת באי הלימה עם המצב הגלובלי המציג התנגדות לקולוניאליזם הגלוי, ולפיכך היא מתקשה לשמר את עוצמתה לאורך זמן. אי

15 על צה"ל בשטחים ראו אצל גרינברג, 2008; לוי, 2008; צפדיה, 2009; Gazit, 2008.

הלימה זו משפיעה על היחס האמביוולנטי שהתפתח בישראל כלפי המתנחלים בעיר, הנע בין לגיטימציה לדה-לגיטימציה. אי הכרעה פוליטית לגבי גורלם של השטחים הכבושים פורטת את הפעולות, אפורות ושחורות, לשגרה יומיומית של אי בהירות לגבי המותר והאסור, החוקי ושאינו חוקי. מבין מגוון האסטרטגיות והפרקטיקות המייצרות את השגרה החברונית ניכרים נהלים שמתנגשים כתוצאה מריבוי מוסדות המדינה האחראים לנעשה בשטחים, וכן נהלים שונים מלמעלה ומלמטה בתוך אותו מוסד; סמכויות חופפות של כמה גופים ומוסדות; התנהלות מטשטשת ומוסווה; חוסר עקביות בתהליכי קבלת החלטות במוסדות המדינה; ותהליכי נרמול של מצבים חריגים. תהליכים אלה מסבירים את הקשר בין המצב הקולוניאלי העכשווי ובין ייצורו של מרחב אפור כמרחב של אילוץ שלא פעם מחליש ומגביל את מתנחלי חברון.

במסגרת זו לומדים השחקנים לנצל את החללים שנוצרים ולארגן את מרחב המחיה שלהם, שמתקיימת בו היררכיה של האפרה ושל חוסר ביטחון, כשהפלסטינים נמצאים בתחתית הסולם. מחד גיסא, חלה השגרה של מעשי המתנחלים, וחלק מהעובדות שהם קובעים בשטח מתקבלות. הם מקבלים הגנה, היתרים, מימון והתעלמות ממקרים רבים של בריונות ועבריינות. מצב זה מזין את האסטרטגיות של הכוח המתנחל בספר הקולוניאלי כמרחב אפור הנוצר מלמעלה. מאידך גיסא, בהיררכיה שנוצרה בחברון המתנחלים נעים לסירוגין בין שני הקצוות ומייצרים את המרחב האפור גם מלמטה, כלומר פועלם נובע גם מחולשה יחסית של קבוצת מיעוט מתקוממת, אך חובר לעוצמה ההגמונית.

בד בבד עם פעולות שאמורות לחזק את צדקת "המלחמה על הבית" המתנחלים נזהרים שלא להגדיש את הסאה, שכן העלמת העין או השיתוף של המדינה מוגבלים. יוצא אפוא שגבול יכולתה של הקבוצה להתקיים ולפעול על פי ערכיה נתון בגבולות הכדאיות של המדינה. לפיכך המרחב האפור שנוצר בחברון כתוצאה מפעולתם של כוחות משתנים בשלושה קני מידה מרחביים (גלובלי, לאומי ומקומי) הצמיח למתנחלים מרחב שעוצמתו חלקית. זהו מקום שמתקיימים בו מתחים בין סגירות ובין הפרדה, בין חולשה ובין עוצמה, ובין רצון לכורח, והם כולאים ומחלישים את המתנחלים.

העיר הקולוניאלית היא מבנה של מרחבים נפרדים לילידים ולשולטים. הפרדה זו עמוקה למדי, והמציאות המרחבית כמעט אינה ניתנת לשינוי. במקרה של חברון המתנחלים השיגו מרחב מקוטע ובלתי מוכרע עד לרמת הבית. על כן האלימות, הדיכוי והשנאה בין הצדדים ממשיכים למנוע צמיחה, התפשטות וצבירת הון פוליטי בר קיימא. האזור היהודי מוקף במרחב מאיים. המאבק של מתנחלי חברון נועד ליטול את הזכות לעיר בכוח ולביית את המרחב העירוני, אלא שביות אלים מונע מהבית להפוך לבית משפחה ומותר אותו במישור של בית לאומי או בית מקודש, מונומנטלי ועמוס בסמלי הנצחה. התוצאה היא נופים קשים של שדה קרב עירוני.

במפגש הקולוניאלי בין שולט לכפיף, צורת החיים העירונית מעצימה עוד את כליאתם של המתנחלים, בני הקבוצה השלטת, בתווך. מציאות הדמדומים, כפי שנותחה במאמר, מקדמת גטואיזציה ליהודי חברון המבוצרים. הסגירות הגטואית מחזקת את לכידותם, מקצינה את האידיאולוגיה הקנאית שלהם ומספקת הצדקה להמשך קיומה של הקבוצה. לנוכח זאת אפשר להסיק שמאפייני הגטו היהודי שדבקו ברבות השנים במה שהחל כמבצר קולוניאלי דוחים את ההבחנה החדה הרווחת בקרב חוקרי המרחב העירוני בין שתי הצורות הקיצוניות בעיר – מבצר וגטו – המשמשות כאן בערבוביה.

מקורות

- אזולאי, א' ואופיר, ע' (2008). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר. תל-אביב: רסלינג.
- אטקס, ד' ופרידמן, ל' (2006). מי מנהיג את המתנחלים? אוחזר ב-4 באוגוסט 2010 מתוך: שלום עכשיו, www.peacenow.org.il/site/he/peace.asp?pi=62&docid=1840
- אלדר, ע' וזרטל, ע' (2004). ארזי הארץ, המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. אור יהודה: כנרת. אלמוג, ע' ופז, ד' (2008). זרמים אידיאולוגיים וסגנונות חיים באוכלוסייה הדתית לאומית, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010 מתוך: אנשים ישראל – המדריך לחברה הישראלית, www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7711&searchMode=0&index=2
- בן נפתלי, א', גרוס, א' ומיכאלי, ק' (2007). "כיפוח": כיבוש, סיפוח, קיפוח – על המבנה המשפטי של משטר הכיבוש. תיאוריה וביקורת, 31, 43-15.
- בנימין, ו' (2006). לביקורת הכוח בתוך: ולטר בנימין / ז'אק דרידה, לביקורת הכוח / תוקף החוק (ע' 23-50). תל אביב: רסלינג.
- בצלם (2009). נתוני הרוגים, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010, מתוך: www.btselem.org/hebrew/statistics/casualties.asp
- בראל, צ' (2008). חברון – היסטוריה של אלימות. הארץ, 19 באפריל 2008, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010 מתוך: וואלה! חדשות, <http://news.walla.co.il/?w=/0/1268219>
- ברום, ש' (2008). הרפורמה במנגנוני הביטחון הפלסטינים – תמונת מצב, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010 מתוך: המכון למחקרי ביטחון לאומי, www.inss.org.il/heb/research.php?cat=97&incat=&read=2271
- גרינברג, ל' (2008). דמוקרטיה כובשת: התפקיד הפוליטי של הצבא במשטר הדואלי של ישראל. סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 323-297.
- דה סרטו, מ' (1997). המצאת היומיום. תיאוריה וביקורת, 10, 23-15.
- היישוב היהודי בחברון (2007). ניהול הרכוש היהודי השדוד בחברון על ידי מדינת ישראל, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010 מתוך: חברון, עיר האבות, <http://hebron.site.aplus.net/hebrew/article.php?id=382>
- היישוב היהודי בחברון (2009). אפליה בחברון: העובדות והמספרים, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010 מתוך: חברון, עיר האבות, www.hebron.org.il/hebrew/article.php?operation=print&id=655
- הלמ"ס (2009). אוכלוסייה וצפיפות לקמ"ר ביישובים שמנו מעל 2,000 תושבים, לוח 3, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010, מתוך: www.cbs.gov.il/population/new_2010/table3.pdf
- הנדל, א' (2007). שליטה במרחב באמצעות המרחב: אי ודאות כטכנולוגיית שליטה, תיאוריה וביקורת, 31, 126-101.
- וקאן, ל' (2004). מהו גטו? בנייה של מושג סוציולוגי. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 162-151.
- יפתחאל, א' (2009). ספר זה שאיננו אחד. מטעם, 17, 71-54.
- ליבנה, ל' (2006). מראית חוק: אכיפת החוק על אזרחים ישראלים בגדה המערבית, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010 מתוך: יש דין – ארגון מתנדבים לזכויות אדם, <http://www.yesh-din.org/Report/ASemblanceofLaw-Heb.pdf>

- לוי, י' (2008). אלימות כמבחן תחרותי: השפעת השינוי בהרכב החברתי של הצבא על החלשת מנגנוני הריסון של הפעלת אלימות באינת'פאדת אל אקצה. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 355-325.
- ליין, י' (2002), גול הקרקעות, מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית, ירושלים: בצלם – מרכז המידע הישראלי לזכויות אדם בשטחים.
- מבקר המדינה, (1998). רוח 49 לשנת 1998, ירושלים: משרד מבקר המדינה.
- מבקר המדינה, (2005). רוח 56 לשנת 2004, ירושלים: משרד מבקר המדינה.
- מדינת ישראל ואש"ף (1995). הסכם ביניים ישראלי-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת עזה, ושינגטון, 28 בספטמבר 1995, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010 מתוך: כנסת ישראל, www.knesset.gov.il/process/docs/heskemb.htm
- מדינת ישראל והרשות הפלסטינית (1997). פרוטוקול בדבר ההיערכות מחדש בחברון, אוחזר ב-2 באוגוסט 2010 מתוך: כנסת ישראל, www.knesset.gov.il/process/docs/hebron.htm
- מונדריק-אבן-חן, ה' (2005). מחויבות בקו הגבול – על חובותיה של מדינה כובשת כלפי מדינה נכבשת. משפט וממשל, ה, 471-519.
- נוריאלי, ב' (2005). היהודים הערבים בגטו בלוד, 1950-1959. תיאוריה וביקורת, 26, 13-42.
- סוויסה, ש' (2003). אזור H-2, חברון: עזיבה של פלסטינים כתוצאה מנוכחות מתנחלים בעיר, רוח מצב, אוחזר ב-4 באוגוסט 2010 מתוך: בצלם, www.btselem.org/Download/200308_Hebron_Area_H2_Heb.doc
- פירשטיין, א' (2007). עיר רפאים: מדיניות ההפרדה הישראלית ודחיקת רגליהם של הפלסטינים ממרכז חברון, אוחזר ב-4 באוגוסט 2010 מתוך: בצלם, www.btselem.org/hebrew/Publications/Summaries/200705_Hebron.asp
- פיסו, ר' (2005). גם כשהתותחים רועמים: זכויות האדם והמשפט הבינלאומי ההומניטרי בסכסוכים מזוינים. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.
- פלד, י' ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי: הדינאמיקה של אורחות מורכבת. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- פרידמן, ל', ידידי שלום עכשיו ואטקס, ד' (2005). חברון – אוקטובר 2005. אוחזר ב-4 באוגוסט 2010 מתוך: שלום עכשיו, www.peacenow.org.il/site/he/peace.asp?pi=62&docid=1528
- פרידמן, ל' ועופרן, ח' (2009). הקפאת התנחלויות: המדריך המלא – מרץ 2009. אוחזר ב-2 באוגוסט 2010 מתוך: שלום עכשיו, www.peacenow.org.il/site/he/peace.asp?pi=62&docid=3603
- צפדיה, א' (2009). האמנם נפרדים? צבא וחברה בראי אידיאולוגיות ופרקטיקות מרחביות. בתוך: ג' שפר, א' ברק וע' אורן (עורכים), צבא שיש לו מדינה? (עמ' 45-66), ירושלים: כרמל.
- קורן, א' (2007). על הגטואיזציה של הפלסטינים, אוחזר ב-4 באוגוסט 2010 מתוך: מטעם, www.mitaam.co.il/mit6korn.htm
- קנאור, א' (2005). ישראל והשטחים: על משפט בינלאומי פרטי, משפט בינלאומי פומבי ומה שביניהם. משפט וממשל, ה, 551-600.

- קשב (2000). מדינה בשבי קיצוניים: קבוצות מסוכנות לדמוקרטיה בישראל – מגמות ותהליכים. אוחר ב־2 באוגוסט 2010 מתוך: www.keshev.org.il/FileUpload/State_Captured_by_Extremists_Full1.doc רווד, ב' (2009). שדה לאומי והון דתי במאבק מרחבי: המקרה של חברון. פוליטיקה, 19, 103-81.
- רפורט, מ' (2005). עיר רפאים: מדיניות ההפרדה הישראלית ודחיקת רגליהם של פלסטינים ממרכז חברון. אוחר ב־2 באוגוסט 2010 מתוך: האגודה לזכויות האזרח בישראל, www.acri.org.il/pdf/hebron.pdf שטיין, י' (2002). עומדים מנגד: אי אכיפת חוק על המתנחלים בחברון, 28.7.02-26.7.02, אוחר ב־2 באוגוסט 2010 מתוך: בצלם, www.btselem.org/Download/200208_Standing_Idly_By_Heb.doc שלו, נ' (2008). ההתנחלות עפרה, מאחז בלתי־מורשה. אוחר ב־2 באוגוסט 2010 מתוך: בצלם, www.btselem.org/Download/200812_Ofra_heb.pdf שנהב, י' (2006). חללי הריבונות. תיאוריה וביקורת, 29, 9-1.
- Abujidi, N. (2008). *The Palestinian occupied territories as laboratories of the spatial order of the 21st century*. States of Exception, Surveillance and Population Management: The Case of Israel/Palestine Workshop, Larnaca, Cyprus, December 6–7, 2008, from: www.surveillanceproject.org/node/197.
- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
- AlSayyad, N. (2004). Urban informality as a new way of life. In A. Roi & N. AlSayyad (Eds.), *Urban informality: Transnational perspectives from the Middle East, Latin America, and South Asia* (pp. 8–28). Oxford: Lexington Books.
- Apuzzo, G. M. (2001). *ESF/N-AERUS Workshop: Coping with informality and illegality in human settlements in developing cities; Urban communities and participation in the XXI century: the informal urban century*, Belgium, 23–26 May 2001, retrieved 2.8.10 from: N-AERUS, www.n-aerus.net/web/sat/workshops/2001/papers/apuzzo.pdf.
- Bauman, Z. (2004). Living (Occasionally Dying) Together in an urban world. In S. Graham (Ed.), *Cities, war and terrorism* (pp. 110–119). Oxford: Blackwell.
- Bhanat, G. (2007). From Informal to Illegal: Government and Metropolis, retrieved 2.8.10 from: Kafila, www.kafila.org/2007/04/16/from-informal-to-illegal.
- Burgers, J. & van Kempen, R. (1998). Introduction to the special issue of HBE on “Spatial segregation, concentration and ghetto formation”, *Journal of Housing and the Built Environment*, 13(1), 3–5.
- Castells, M. (1989). *The informational city: Information technology, economic restructuring and the urban-regional process*. Oxford: Blackwell.
- Comaroff, J. and Comaroff, J. (2006). An introduction. In J. Comaroff & J.

- Comaroff (Eds.), *Law and disorder in the postcolony* (pp. 1–52). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Davis, M. (2006). *Planet of slums*. NY: Verso.
- Eason, J. (2007). *Extending the hyper-ghetto: Considering the effects of prison on race, place, space and inequality*. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, New York, Aug 11, 2007, retrieved 2.8.10 from: All Academic, www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/8/5/2/1/p185214_index.html.
- Falah G. (1996). Living together apart: Residential segregation in mixed Arab-Jewish cities in Israel. *Urban Studies*, 33(6), 823–857.
- Fanon, F. (1991 [1963]). *Wretched of the earth*, New York: Grove Weidenfeld.
- Gazit, N. (2008). Social agency and surveillance in the occupied Palestinian territories. *States of exception, surveillance and population management: The case of Israel/Palestine workshop*, Larnaca, Cyprus, December 6–7, 2008, from: www.surveillanceproject.org/node/197.
- Genocchio, B. (1995). Discourse, discontinuity, difference: The question of 'other' spaces. In S. Watson & K. Gibson (Eds.), *Postmodern cities and spaces* (pp. 35–46). Cambridge: Blackwell.
- Goldhaber, R. & Schnell, I. (2007). A model of multidimensional segregation in the Arab ghetto in Tel Aviv-Jaffa. *Tijdschrift*, 98(3), 603–620.
- Graham, S. (2003). Lessons in urbicide. *New Left Review*, 19, 63–78.
- (Ed.). (2004). *Cities, war and terrorism*, Oxford: Blackwell.
- Gregory, D. (2004). *The colonial present: Afghanistan, Palestine, Iraq*. Malden, MA: Blackwell.
- Hanafi, S. (2006). Spaciocide. In P. Misselwitz, & T. Rieniets with Z. Efrat, R. Khamaisi and R. Nasrallah (Eds.), *City of collision: Jerusalem and the principles of conflict urbanism* (pp. 93–101). Basel, Boston, Berlin: Birkhauser.
- Hansen, T. B. & Stepputat, F. (2005). Introduction. In T. B. Hansen, & F. Stepputat, (Eds.), *Sovereign bodies: Citizens, migrants, and states in the postcolonial world* (pp. 1–38). Princeton: Princeton University Press.
- Hardt, M. & Negri, A. (2000). *Empire*. Masschusettes, London: Harvard University Press.
- Harvey, D. (2000). Cosmopolitanism and the banality of geographical evils. *Public Culture*, 12(2), 529–564.
- (2008). The right to the city, *New Left Review*, 53, 23–42, retrieved 2.8.10 from: New Left review, www.newleftreview.org/?view=2740.
- Hassan, G. (2006). *The 'roadmap' to Palestinian ghettos*, retrieved 2.8.10 from: www.countercurrents.org/pa-hassan100706.htm.
- Kipfer, S. & Goonewardena, K. (2007). Colonization and the new imperialism:

- On the meaning of uricide today. *Theory & Event*, 10(2), 1–26.
- Kretzmer, M. (2002). *The occupation of justice*. New York: State University of New York Press.
- Lefebvre, H. (1996 [1968]). The right to the city. In E. Kofman and E. Lebas. (Eds.), *Writings on cities*, (pp. 185–202). Cambridge: Blackwell.
- Marcuse, P. (1997). The ghetto of exclusion and the fortified enclave: New patterns in the United States. *American Behavioral Scientist*, 41(3), 311–327.
- Marcuse, P. & van Kempen R. (Eds.), (2000). *Globalizing cities: A new spatial order*. Oxford, UK and Makden, Mass and New York: Routledge.
- Massey, D. (1993) Politics and space/time. In M. Keith, & S. Pile, (Eds.), *Place and the politics of identity* (pp. 141–161). London and New-York: Routledge.
- (1994). *Space, place and gender*. Cambridge: Polity Press.
- Mbembe A. (2003). Necropolitics. *Public Culture*, 15(1), 11–40.
- McCull, R. W. & Newman, D. (1992). State in formation: The ghetto state as typified in the West Bank and Gaza Strip. *GeoJournal*, 28(3), 333–345.
- Mitchell, D. (2003). *The Right for the City: Social justice and the fight for public space*. New York: Guilford.
- Perera, N. (2009). People's spaces: Familiarization, subject formation and emergent spaces in Colombo. *Planning Theory*, 8(1), 50–74.
- Ron, J. (2003). *Frontiers and ghettos: State violence in Serbia and Israel*. Berkeley: University of California Press.
- Roy, A. (2005). Urban informality, toward an epistemology of planning. *Journal of the American Planning Association*, 71(2), 147–158.
- Roy, A. & AlSayyad N. (Eds.), (2004). *Urban informality: Transnational perspectives from the Middle East, Latin America, and South Asia*. Lanham: Lexington Books.
- Shamir, R. (2005). Without borders? Notes on globalization as a mobility regime. *Sociological Theory*. 23(2), 197–217.
- Shirlow, P. (2003). Ethno-sectionarism and the reproduction of fear in Belfast. *Capital and Class*, 80, 77–93.
- Smith, N. & Katz, C. (1993). Grounding metaphor: Towards a spatialized politics. In M. Kaith, & S. Pile, *Place and the politics of Identity*, (pp. 67–83), London and New York: Routledge.
- Stratton, J. (2000). *Coming out Jewish: constructing ambivalent identities* London: Routledge.
- Wacquant, L. (1998). A black city within the white: Revisiting America's dark ghetto. *Renaissance Noire*, 2(1), 141–151.
- (2004). Decivilizing and demonizing: The social and symbolic remaking of the black ghetto and Elias in the dark ghetto. In S. Loyal & S. Quilley

- (Eds.), *The sociology of Norbert Elias* (pp. 95–121). Cambridge: Cambridge University Press.
- (2008). *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Malden: Polity Press.
- Weizman, E. (2005). Principles of frontier geography. In P. Misselwitz, & T. Rieniets with Z. Efrat, R. Khamaisi and R. Nasrallah (Eds.), *City of collision: Jerusalem and the principles of conflict urbanism* (pp. 84–92). Basel, Boston, Berlin: Birkhauser Publishers.
- Wirth, L. (1928). *The ghetto*. Chicago: University of Chicago Press.
- Yacobi, H. (2004). In-between surveillance and spatial protest: The production of space of the 'mixed city' of Lod. *Surveillance and Society*, 2(1), 55–77.
- Yiftachel, O. (2006). *Ethnocracy: Land, politics and identities in Israel/Palestine*. Pennsylvania: Pen Press.
- (2009). Theoretical notes on 'gray cities': The coming of urban apartheid? *Planning Theory*, 8(1), 88–100.
- Yiftachel, O. & Roded, B. (2010). Abraham's urban footsteps: Political geography and religious radicalism in Israel/Palestine. In N. Alsayyad, & M. Massoumi (Eds.), *The fundamentalist city?* (pp. 177–208), Berkeley: Routledge.
- Yiftachel, O. & Yacobi, H. (2003). Urban ethnocracy: Ethnicization and the production of space in an Israeli 'mixed city'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 21, 673–693.

רשימת אתרי האינטרנט

- www.amana.co.il אמנה, תנועת ההתיישבות
www.btselem.org בצלם
www.inn.co.il/newspaper.php בשבע
www.gush-shalom.org גוש שלום
www.haaretz.co.il הארץ
www.hagada.org.il הגדה השמאלית
www.hebron.org.il היישוב היהודי בחברון
www.kibush.co.il הכיבוש
www.knesset.gov.il/mmm הכנסת, מרכז המחקר והמידע
www.hazofe.co.il הצופה
www.yeshanews.org ישע-ניו
www.kipa.co.il כיפה
www.mahsom.com מחסום
www.nrg.co.il מעריב
www.makorrishon.net מקור ראשון
<http://nativ.cc> מרכז אריאל למחקרי מדיניות - נתיב
www.a7.org ערוץ 7
www.kehilaemunit.org קהילה אמונית
<http://keshev.org.il> קשב, מרכז להגנת הדמוקרטיה בישראל
www.shovrimstika.org שוברים שתיקה
www.peacenow.org.il שלום עכשיו
OCHA oPt UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs www.ochaopt.org
Temporary International Presence in the City of Hebron www.tiph.org
/NFC News 1 www.nfc.co.il
Ynet www.ynet.co.il